KULTURA ÉS TUDOMÁNY

TOLSZTOJ

ÍRTA STEPHAN ZWEIG

FORDÍTOTTA SAJÓ ALADÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

TOLSZTOJ

Ilja E. Repin festménye után.

Encycl. O. 79
a. 1. 70.

TOLSZTOJ

Ketelés példány
FRANKLIN-TÁRSULAT

ÍRTA

STEPHAN ZWEIG

FORDÍTOTTA

SAJÓ ALADÁR

«Semmi nincs, aminek akkora a hatása és minden embert ugyanabba a hangulatba kényszerít, mint egy élet munkája és végül egy emberélet.»

Napló. 1894 március 23.

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
KIADÁSA

127493

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
I. sz. Növedékkönyv
1928. 3801.

R
1977

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

ELŐHANG.

«Nem az erkölcsi tökéletesség a fontos, amit az ember elér, hanem maga a tökéletesedés processzusa.» *Öregkori napló.*

«Egy ember élt Uz földjén. Nagyon istenfélő volt és kerülte a gonoszt és marháinak száma hétezer juh, háromezer teve, ötszáz szamárkanca volt és nagy cselédség. És dicsőbb volt mindenkinél, aki Kelet felé lakott.»

Így kezdődik Jób története, aki megelégedéssel volt megáldva addig az óráig, amíg Isten kezét emelte rá és bélpoklossággal verte meg, hogy fölébredjen egyforma jóérzéséből, lelkét mardossa és pörbe szálljon Vele. Így kezdődik Tolsztoj Nikolajevics Leo lelki története is, aki szintén dicsőbb volt, mint bárki az ő hazájában és az ő idejében. Ő is, aki ősi házában gazdagon és kényelmesen lakott, a föld hatalmasai közt «legfelül ült». Teste egészségtől és erőtől duzzadt, hazavihette feleségnek a leányt, akire szeretve vágyott és ez tizenhárom gyermeket szült neki. Kezének és lelkének műve halhatatlanná nőtt és átvilágít minden időkön: alázattal meghajolnak Jasznaja-Poljana parasztjai, ha a hatalmas bojár elrugtat melleettük, alázattal meghajol a föld kereksége diadalmas híre előtt. Miként Jób a megpróbáltatás előtt, Tolsztoj sem kívánhat magának már sem-

M. TAKADÉMIA KÖNYV-TÁRA

mit és egyszer egyik levelében ezt a legmerészebb emberi szót írja le: «teljesen és tökéletesen boldog vagyok».

És hirtelenül, egy éjjelen át, mindez elveszti értelmét, értékét. A munkás ember undorodik a munkától, elidegenedik a feleségtől, nem törődik a gyermekekkel. Éjjel fölkel összegyűrt ágyából, mint a beteg nyugtalanul járkál ide-oda, nappal tétlen kézzel és merev szemmel bódultan ül íróasztalánál. Egyszer gyorsan fölsiet a lépcsőn és elzárja a szekrénybe vadászfegyverét, hogy maga ellen ne fordítsa a fegyvert; néha nyög, mintha megrepedne a keble, néha zokog, mint a gyermek a sötét szobában. Levelet nem olvas el többé, barátot nem fogad; fiai ijedten, felesége kétségbeesve nézik az egyszerre komorrá lett embert.

Mi e hirtelen változás oka? Betegség rágódik titokban az életén, bélpoklosság támadta meg testét, szerencsétlenség érte kívülről? Mi történt vele, Tolsztoj Nikolajevics Leóval, hogy mindenek közt a leghatalmasabb egyszerre örömben ily szegénnyé válik és az orosz föld legerősebbje ily tragikusan elkomorul?

És a felelet a legborzasztóbb: semmi sem! Semmi sem történt vele, vagy helyesebben — még borzasztóbb — *a* Semmi. Tolsztoj a dolgok mögött megpillantotta a Semmit. Lelkében valami elszakadt, befelé rés támadt, keskeny fekete rés és a megrendült szem kényszerülten mered bele az ürességbe, ebbe a névtelen Semmibe, ebbe a Nihilbe és élettelenségbe, ebbe a más, idegen, hideg, sötét és megfoghatatlan valamibe, ami a mi meleg, vérrel átitatott életünk mögött van, a röpke lét mögött levő örök Semmibe.

Aki egyszer bepillantott ebbe a megnevezhetetlen mélységbe, tekintetét nem tudja többé róla elvonni, lényét elárasztja ez a homályosság, kialszik számára az élet fénye és színe. Megfagy a mosoly az ajkán, nem foghat meg semmit, hogy ujja hegyétől egészen megborzongó szívéig ezt a hideget ne érezze; nem láthat többé semmit, hogy eszébe ne jusson ez a másik, a Nihil, a Semmi. A még imént meleg érzésből elfonnyadva és érzéktelenül hull ki minden; a dicsőség hiúság versenye, a művészet bohóckodás, a pénz sárga salak és a lélekző, vasegészséges test férgek tanyája lesz; minden értéknek nedvét és édességét kiszívja ez a feketén láthatatlan ajak. A világ megfagy, ha egyszer a teremtmény minden ősi aggodalmával érvényesülni kezd ez a szívó, fekete, fölfaló Semmi, Allan Edgar Poe mindent magával ragadó Mael-áramlata, a «gouffre», Pascal örvénye, amelynek mélysége mélyebb a lélek minden nagyságánál.

Ez ellen nem használ semmi leplezgetés és bújósdi. Nem használ, ha ezt a sötét szívást azután Istennek nevezzük és szentnek mondjuk. Nem használ, ha az evangélium lapjaival ragasztjuk be a fekete lyukat; ez a sötétségek sötétsége áthatol minden pergamenten és eloltja a templom gyertyáit, a világegyetem sarkainak e fagyasztó hidegét nem lehet a szó langyos lehelletével megmelegíteni. Nem használ, ha e halálosan ránk nehezedő csöndbe életet adandók, hangosan prédikálni kezdünk, mint ahogyan a gyermek, aki az erdőben fél, énekel: a feketén hallgató Semmi legyűr minden éber öntudatot. Akit egyszer megrémített, annak elszorult szívébe semmi aka-

rat, semmi bölcseség nem csöpögtethet többé derűt.

Tolsztoj világraható életének ötvennegyedik évében pillantott először a nagy Semminek, mint emberi végzetének a szemébe. És e pillanattól kezdve egészen halála pillanatáig ebbe a fekete lyukba, a saját léte mögött levő e megfoghatatlan belső valamibe mered a tekintete. De egy Tolsztoj Leo látása, amelyhez fogható legtöbbet tudó és legszellemibb látása nem volt egy embernek sem, aki a mi időnkben élt, még a Semminek nekifordulva is élesen tiszta volt. Soha férfi oly óriási erővel nem szállt harcba a megnevezhetetlennel, a teremtmény ősi aggodalmával, senki határozottabban nem állította szembe az ember sorsának kérdését az emberiség sorsának kérdésével. Senki borzasztóbban nem érezte a túlnan levőnek ezt az üres és a lelket kikezdő tekintetét, senki nagyszerűbben el nem viselte, mert itt a férfiúi lelkiismeret e fekete pupilla sötét alattomosságával szembeszegezte a művész tiszta, bátor és elszántan megfigyelő tekintetét. Tolsztoj Leo a lét tragikuma előtt gyáván soha, egy pillanatra sem fordította el vagy zárta le szemét, újabb művészetünk e legéberebb, legigazabb és legkevésbbé megvesztegethető szemét: ezért nincs nagyszerűbb e hősies kísérletnél, amely még az érthetetlennek is valami képletes értelmet és az elháríthatatlannak igazát akarja megadni.

Tolsztoj harminc évig, a huszadiktól ötvenedik évéig alkotva, gondtalanul és szabadon élt. Harminc évig, az ötvenediktől élete fogytáig, már csak az élet értelmének és fölismerésének él, az érthetetlenért küzdve, el nem érhetőhöz láncolva.

Könnyű volt a sora addig, míg azt a mérhetetlen föladatot nem vállalta, hogy az igazságért való küzdésével ne csak magát mentse meg, hanem az egész emberiséget. Hogy erre vállalkozott, hőssé, csaknem szentté avatja. Hogy alul maradt, a legemberibb emberré valamennyiünk közt.

KÉPMÁS.

«Az arcom olyan volt, mint egy közönséges paraszté.»

Az arc mint az őserdő: több a sűrűség mint a tisztás, mintha el akarna hárítani minden belső vizsgálódást. A hullámzó patriárka-szakáll szélesen és a szélben lobogva magasra fölkapaszkodik az arcba, elárasztja évtizedekre az élveteg ajkat és elfödi a bőr barnán göröngyös fakérgét. A homlok előtt fagyökérként össze-vissza fonódva, ujjvastagságú szemöldök sűrűsödik, a fejen habszürke tengeráradat, a sűrűn összezilált hajfonatok tajtékja: mindenütt tropikus bujaságban fonódik össze és burjánzik az ijesztően szétáramló haj ez ősvilági termése. Mint Michelangelo Mózesén, a legférfiasabb férfi képén, Tolsztoj arcán sem látunk eleinte mást, csak az óriási atyaisten-szakáll fehérhabos hullámát.

Az ember tehát megpróbálja, hogy a lelkéve ismerje föl azt, ami az így fölöltöztetett arcban a meztelen és a lényeges, vonásairól a szakáll rengeteget kiirtsa (és a fiatalkori képek, a szakáll talanok, nagyon segítik a plasztikus leleplezést). Megtesszük és megijedünk. Mert félreismerhetetlen, tagadhatatlan: ennek a nemes szellem embernek arca alapjában gorombán ácsolt és nem más, mint egy paraszté. A Géniusz itt alacson

FRANKLIN-TÁRSULAT

gunyhót, kormosat és füstöset, igazi orosz kibitkát választott magának lakóhelyül és műhelyül, nem görög demiurg, hanyag falusi asztalos kalapálta össze ennek a nagy léleknek a lakását. Apró szemablakok fölött durván gyalultak, mint a hasított fa, öregszemcséjűek a homlok alacsony keresztgerendái, a bőr csak föld és agyag, zsíros és fénytelen. A semmitmondó arc közepén nagy, nyílt állati orrlyukakkal széles és puha orr, mintha ökölcsapás lapította volna oda, borzas haj mögött formátlan nagylebernyegű fül, behúzódó arcüregek közt vastagajkú, mogorva száj: teljesen müzsátlan formák, durva és csaknem közönséges mindennapiság.

Árnyék és sötétség, komorság és gond ül mindenütt ezen a tragikus mesteremberarcon, sehol egy föltörekvő nekilendülés, áradó fény, merész szellemi emelkedés, mint Dosztojevszki homlokának ama márványkupolája. S nem szűrődik be sehol világosság, nem sugárzik föl fényesség, — aki tagadja, szépít, hazudik: nem, ez menthetetlenül alacsonyrendű, fagyos arc marad, nem temploma, hanem fogháza a gondolatoknak, fénytelen és dohos, szomorú és csúnya és a fiatal Tolsztoj maga már korán ismerte veszendő fiziognomiáját. Minden célzás a külsejére «kellemetlen neki», kétségbeejti, hogy vajjon «földi boldogság érheti-e azt az embert, akinek ily széles orra, ily vastag ajka és kicsi szürke szeme van». Ezeket a gyűlölt vonásokat a fiatal ember ezért rejti már korán a feketés szakáll sűrű álarca mögé, amelyet csak későn, nagyon későn ezüstözött meg a kor és tett tiszteletreméltóvá. Csak az utolsó évtized oszlatja szét a komor felhőzetet, csak az ősz

alkonyatán hull a szépség kárpótló sugara erre a tragikus tájképre.

Az örökké vándorló Géniusz alsóbbrendű, komor tanyán szállt meg Tolsztojban, orosz mindennapi arcban, amely mögött minden sejthető, csak a szellem embere, költő, alkotó nem. Mint gyermek, mint ifjú, mint férfi, sőt mint aggastyán, mindig úgy hat Tolsztoj, mint bárki sok közül. Minden kabát, minden sipka ráillik : ilyen névtelen nagyorosz arccal éppen úgy lehet a miniszteri asztalnál elnökölni, mint részegen csavargók csapszékében lopni a napot, a piacon fehérkenyeret árulni, vagy selyem miseruhában a metropolita keresztjét emelni a térdeplő tömeg fölé : sehol, semmiféle foglalkozásban, semmiféle ruhában, semmiféle orosz helyen sem tűnnék föl ez az arc félreismerhetetlennek. Mint diák semmiben sem különbözik más diáktól, mint tiszt akárcsak bármely másik kardcsörtető, mint falusi nemesember akárcsak más hétszilvafás. Ha kocsin ül a fehérszakállú cseléd mellett, nagyon alaposan meg kell vizsgálni a fényképet, hogy megtudjuk, melyik tulajdonképpen a bakon ülő két öreg közül a gróf és melyik a kocsis ; ha képen látjuk őt, amint a parasztokkal beszélget és nem tudnánk róla semmit, senki el nem találná, hogy ez a Lew itt a kupaktanács közepette gróf és azonkívül még milliószor több, mint körülötte a Grigorok és Ivánok és Ilják és Pjotrok. Mintha ez az egy ember valamennyi lenne, mintha ezúttal nem egy külön ember álarcát vette volna magára a Géniusz, hanem az egész népnek öltözött volna, annyira teljesen névtelen, annyira általánosan oroszos az arca. Éppen mert benne

van egész Oroszország, azért nincs Tolsztojnak saját arca, hanem csak orosz arca van.

Ezért az arca első pillanatra csaknem mindenkit kiábrándít, aki először látja. Sok mérföldnyiről jöttek vonaton és azután Tulából kocsin, tiszteletteljesen várják a Mestert a fogadóteremben; mindenki a belsejét megrendítő jelenséget vár és a lélek már előre hatalmas, fönséges férfiúnak formálja meg hullámzó atyaisten-szakállal, magasnak és büszkének, egy alakban óriásnak és lángésznek. Már mindenkit összelapít a várakozás borzongása, a szem már önkéntelenül meghunyászkodik a patriárka óriási alakja előtt, amelyre a következő pillanatban rá fog tekinteni. Ekkor végre kinyílik az ajtó és íme: csaknem futó lépésekkel, hogy a szakálla lebeg, alacsony tömzsi emberke jön be, megpihen és barátságosan mosolyogva áll a meglepett vendég előtt. Vidáman, gyors beszéddel szól hozzá, szívesen kezet fog mindenkivel. És szíve legmélyén megijedve fogadja el mindenki a kezét: hogyan? ez a barátságosan kedves emberke, ez «a fürge atyuska a hóban», ez lenne valóban Leo Nikolajevics Tolsztoj? Elröpül a fenségesség iránt érzett borzongás, a kíváncsiság kissé nekibátorodva fölmerészkedik az arcához.

De a föltekintőknek hirtelen megfagy a vérük. A szemöldök bokros dzsungelje mögül párducként szürke pillantás ugrott rájuk, Tolsztojnak ama hallatlan pillantása, amelyet semmi festett kép el nem árul és amelyről mégis mindenki beszél, aki valaha a hatalmasnak arcába nézett. Mint acélkemény és szikrázó késdöfés, minden embert leszögez ez a pillantás. Lehetetlen a meg-

mozdulás, a szabadulás, mindenkinek hipnótikus lekötöttséggel tűrnie kell, hogy ez a pillantás kíváncsian és fájdalmasan, mint a szonda, a legbelsejéig hatoljon. E pillantás elől semmit nem lehet elrejteni: mint a golyó, átüti az alakoskodás minden páncélját, mint a gyémánt, minden tükröt szétvág. Senki — Turgenyev, Gorkij és száz más a tanu — nem tud hazudni Tolsztoj ez áthatóan kutató tekintete előtt.

Ez a szem azonban csak egy pillantig szúr ily keményen és vizsgálódva. Azután ismét olvadozni kezd a szivárványhártya, szürkén fénylik, leplezett mosollyal csillog, vagy lágy, jóleső fényességgé jóságosodik. Ezeken a mágikus és nyugtalan pupillákon, mint a felhő árnyéka a vizen, az érzés minden változata visszatükröződik. Harag egyetlen hideg villámmal megcikáztatja, bosszankodás jégtiszta kristállyá fagyasztja, jóság meleg derűvel vonja be, szenvedelem tűzre gyujtja. Belső fénytől mosolyogni tudnak ezek a titokzatos csillagok, anélkül, hogy a kemény száj megmozdulna és mint valami parasztasszonynak, «patakokban omolhat a könnyük», ha zene olvasztja meg őket. Fényre derülhetnek a szellemi megelégedettségből és hirtelen mélabúval beárnyékolva, szomorúan elsötétedhetnek és magukba zárkózhatnak és áthatolhatatlanokká lesznek. Hidegen és kegyetlenül figyelni tudnak, vágnak, mint a boncoló kés és átvilágítanak mindent, mint a röntgentűz és utána azonnal játékos kíváncsiság csillogó visszfénye csörgedezik bennük, — az érzés minden nyelvén beszélnek ezek «a legbeszédesebb szemek», amelyek valaha ember homlokából kivilágítottak. És mint mindig, Gorkij találja

meg a legjellemzőbb szavakat: «Tolsztojnak száz szeme volt a szemében.»

Ebben a szemben, és külön köszönet érette, van Tolsztoj arcának lángesze. Ennek a pillantásmbernek minden fényereje a szem ezerféleségéen van maradék nélkül összegyüjtve, mint hogyan Dosztojevszkinek, a gondolatembernek szépsége homlokának márvány boltozatában. Minen más Tolsztoj arcán, szakáll és szőrbokrozat, csak burkolata, védőtere és hüvelye e mágikus mágneses fénykövek besüllyesztett drágaságának, mely világot vonz magába és világot sugároz ki magából, a mindenség legtökéletesebb spekruma, amelyet évszázadunk ismert. Semmi oly pró nem élősködhetik, hogy ez a lencse láthatóvá e tudná tenni: mint a héja mérhetetlen magasságból nyílgyorsan a menekülő egérre, le tud csapni minden részletre és ugyanakkor a világegyetem egész nagyságát panorámaszerűen körülöleli. Föl tud lángolni a szellem magasságába és mégis mindentlátóan portyázik a lélek mélyén, akárcsak a fölső világban. Elegendő tüze és tisztasága van e szikrakristálynak arra, hogy elragadtatásában Istenhez pillantson föl és megvan a bátorsága, hogy vizsgálódva megkövesülő arcába nézzen még a meduzai Semminek is. Ennek a szemnek nem lehetetlen semmi, talán csak egy: hogy tétlen legyen, bóbiskoljon, szundikáljon, az álomnak tiszta pihenő öröme, boldogsága és kegye. Mert alighogy a szemhéj fölébred, kényszerűen zsákmányt kell keresnie ennek a szemnek, kegyetlenül ébren, kérlelhetetlenül illuziómentesen. Minden tévelygést áttör, minden hazugságot leleplez, minden hitet szétrombol: ez igazlató szem min-

dent levetkőztet. Rettenetes tehát, ha egyszer maga ellen irányzódik ez az acélszürke tőr: éle akkor gyilkoló erővel a szív legbelsejébe nyomul.

Akinek ilyen szeme van, az igazat látja, övé a világ és minden tudás. De ilyen örökké igaz, örökké éber szem nem teszi az embert boldoggá.

ÉLETERŐ ÉS VISSZAHATÁSA.

«Sokáig, nagyon sokáig szeretnék élni és a halál gondolata gyermeteg poétikus félelemmel tölt el.»

Fiatalkori levél.

Őserejű egészség. A test egy évszázadra ácsolt. Erős, velővel telített csontok, kemény izmok, óriási medveerő: a fiatal Tolsztoj a földön fekve egy nehéz katonát félkézzel föl tud lökni a levegőbe. Rugalmas inak: nekifutás nélkül könnyen tugorja a legmagasabb zsinórt, úgy úszik mint hal, úgy lovagol mint a kozák, kaszál mint a araszt, ez a vasegészségű test csak elméletben ismeri a fáradtságot. Minden ideg feszült, de mégis legnagyobb mozgékonyságú, hajlékony és egyszersmind kemény toledói penge, minden érzék iszta és fürge. Az életerő körgátjában sehol rés, hiány, hézag, fogyatékosság, rongálódás és ezért az erősen megépített testbe sohasem tud komoly betegség behatolni: Tolsztoj hihetetlen szervezete l van sáncolva minden gyöngeség, el van falazva az öregség ellen.

Példátlan életerő: az újkor valamennyi műrésze asszonynak vagy elpuhult teremtésnek tűnik öl e dússzakálluan bibliai, e parasztosan barbár férfiasság mellett. Még azoknak is, akik hasonlíottak hozzá abban, hogy alkotni tudtak egé-

szen a patriárkák koráig, még azoknak is fáradtan megöregszik a testük a vadászi kedvvel egyre újj alkotáson dolgozó szellemtől. Goethe (aki a horoszkop szerint közel áll hozzá, mert ugyanazon a napon, augusztus 28-án született és szintén egészen nyolcvanharmadik életévéig alkotott), Goethe hatvan éves korában, amikor már régóta fél a hidegtől és elhízott, aggodalmasan elzárt ablak mögött ül, a csupa csont Voltaire, aki már inkább kiélt gonosz madár, semmint ember, az íróállványon egyik lapot a másik után firkálja össze, Kant, mint valami gépies mumia, megmerevedve és nagynehezen kopogtatja végig az ő königsbergi fasorát, amikor amaz, Tolsztoj, az egészségtől duzzadó aggastyán vörösre fagyott testét prüszkölve még belemártogatja a jeges vízbe, a kertben robotol és tennisz közben fürgén ugrik a labda után. Hatvanhét éves korában rávisszi a kíváncsiság, hogy megtanuljon kerékpározni, hetven évvel korcsolyával a talpán elrohan a tükrös pálya fölött, nyolcvannal tornagyakorlattal feszíti meg nap-nap után izmait és nyolcvankét éves korában, hüvelyknyire halála előtt, még lesujt a korbáccsal a kancájára, ha ez húsz versztnyi gyors vágtatás után megáll vagy kirúg. Nem, ne tegyünk összehasonlítást: hasonló őserejű életerőnek nincs párja a tizenkilencedik században.

A fasudár már belenyúlik a patriárkaévek egébe és ennek a legutolsó rostjáig nedvvel átitatott orosz tölgyóriásnak egyetlen gyökere sem lazult még meg. Halála óráját éles a szem: a kíváncsi tekintet lóhátról meglátja a fakéreg alól kimászó legkisebb bogarat is, messziláto nél-

FRANKLIN-TÁRSULAT

ül a röpülő sólymot. Jól hall a füle, a széles, csak nem állati orrlyukak csak úgy szívják a levegőt: a vándorló fehérszakállút még mindig szinte részegség fogja el tavasszal, ha hirtelen megcsapja a fölengedő földdel kevert éles trágya szaga és pontosan visszaemlékezve megérez nyolcvan elmúlt tavaszt, mindeniket a maga külön duzzadásával, az egyetlen illatrohamban a maga első kiáramló szendületével; oly — erősen, annyira megrendülve érzi, hogy hirtelen könnybe lábad a szeme. Az aggastyán erős vadászlába súlyos parasztcsizmában keresztül-kasul topog a nedves földön, az öregség reszketése soha meg nem gyöngíti a kezét, búcsúzó levelének írása csak olyan, mint a gyermekévek nagy gyermeteg betűi. És szelleme, miként izma és idegei, fönségesen megrendíthetetlen marad: sziporkázó társalgása még mindig elnémít minden más beszédet, szinte ijesztően pontos emlékezete minden elveszett részletre vissza tud emlékezni. Ebből az emlékezetből semmi el nem vész, az évek kemény reszelőjén nem csiszolódik le egyetlen részlet sem, minden ellenmondás még haragot gyujt az aggastyán szemében, ajka még hangos nevetésre gömbölyödik, még képletessé alakul a beszéde, a vére még tolulva áramlik. Mikor valaki a Kreutzer-szonátáról vitatkozva szemére veti a hetvenévesnek, hogy az ő korában könnyű az érzékiséget megtagadni, a kemény aggastyán szeme büszkén és haragosan csillámlik: ez nem áll, «a hús még hatalmas, még harcolnom és küzdenem kell.»

Csak ilyen megrendíthetetlen életerő magyarázza meg ezt a ki nem fáradó, el nem hervadó teremtenitudást: világraszóló munkájának hat-

van évre terjedő ideje alatt egyetlenegy parlag év sincs üresen. Mert ez a szellem soha nem pihen, ez a pompásan éber és fogékony lélek soha nem alszik vagy nem szundikál kényelmesen. Igazi betegséget öregségéig nem ismer Tolsztoj, a tíz órán át dolgozót soha elfáradás komolyan meg nem támadja; mindig munkára kész érzékeinek buzdításra soha nincs szükségük. Izgatószerrel, borral vagy kávéval nem kell őket ösztönözni; soha fűszerekkel vagy hússal nem fűti magát — ellenkezőleg: ezek a teremtőerővel teli érzékek oly egészségesen, oly rohamkészen, oly rugalmasan megfeszítve, oly tökéletesen duzzadnak, hogy már a leghalkabb érintés is rezgésbe hozza őket, már egy csöpptől is túláradnak. E vaskos egészsége ellenére Tolsztoj egyszersmind «vékonybőrű» — hogyan is lehetne különben művész e legnagyobbfokú ingerlékenység nélkül! — tökéletesen egészséges idegzetének billentyűzetéhez csak óvatosan szabad hozzányúlni, mert éppen visszaütésének hevessége veszedelemmé tesz minden emóciót. Ezért fél (éppen úgy, mint Goethe, mint Plato) a zenétől, mert túlságos mozgásba hozza érzelmének titokzatosan mély hullámát, nagyon is hevesen támadja meg szenvedelmének életerővel átitatott idegét. «A zene borzasztóan hat reám», mondja és valóban, míg családja kényelmesen csoportosulva ül a zongora körül, szívesen hallgatva a zenét, az ő orrlyuka körül baljóslatú reszketés vehető észre; szemöldöke védekezően összehúzódik, a «torkában különös szorítást» érez — és hirtelen komoran elfordul és kimegy az ajtón, mert könny árasztja el a szemét. «Que me *veut* cette musique», mondta egyszer

saját ellágyulásától egészen megijedve. Igen, érzi, hogy *akar* tőle valamit, azzal fenyegetőzik, hogy kicsikar tőle valamit, amit sohasem akar odaadni; valamit, amit az érzelmek titkos fiókjának legfenekén tart rejtve és íme ez most hatalmas erjedéssel forrni kezd és elárasztással fenyegeti a gátakat. Mozdulni kezd valami túlhatalmas, amelynek erejétől és szertelenségétől fél, érzi, hogy akarata ellenére a legbelsejében, egészen mélyen az érzékiség hulláma önti el és feneketlen áramlatba ragadja. Ő azonban, valószínűleg csak előtte ismert szertelensége miatt, gyűlöli az érzékiséget vagy fél tőle: hiszen ezért üldözi «*az*» asszonyt is egészséges emberre nézve természetellenes, anachoretai gyűlölettel. «Ártalmatlannak» csak akkor látja a nőt, «ameddig az anyaság föladatai foglalják le a szerény félrevonulás állapotában vagy az öregség tiszteletreméltóságában», tehát a nemiségen túl, amit «egész életében a test súlyos adójaként érzett». A nő, csakúgy mint a zene, ennek az antigörögnek, ennek a mesterséges kereszténynek, ennek a hatalmaskodó szerzetesnek általában a gonoszat jelenti, mert érzékiséggel eltérít bennünket «a bátorság, az elszántság, az okosság, az igazságérzet velünk született tulajdonságaitól», mert, mint Tolsztoj páter később prédikálni fogja, «a testiség bűnéhez» visz bennünket. Ezek is «akarnak tőle valamit», amit vonakodik odaadni; ezek is valami veszedelmeset érintenek meg, aminek fölébredésétől fél — és hogy mi ez, annak kitalálásához nem kell sok ész: a maga rengeteg érzékisége, amelyet éveken át kitartó erővel folytatott küzdelemmel legyűrt, a nélkül, hogy egészen megölhette volna és amely

meglapulva, rabbá téve, agyonkorbácsolva, reszkető karokkal fekszik lényének egy láthatatlan sarkában, készen arra, hogy minden őrizetlen pillanatban előrerohanjon. Zene — és már lazul az akarat köteléke : az «állat» már nyujtózkodik. Nők — már ordít a falka vérszomjas üvöltése és megrázza a vas rácsrudakat. Csak Tolsztoj iszonyú szerzetesaggodalmából, még az egészségesen-derült szertelenül-természetes érzékiségtől is való buzgó borzadályából sejthető a benne levő titkoltan ijesztő hímség, ez állatemberüzekedés, amely fiatalságában még szabadon a legvadabb kihágásokban tombolta ki magát, — Csehovval szemben «fáradhatatlan kurafinak» mondja magát — hogy azután ötven éven keresztül erőszakkal pinceboltozatokban legyen elfalazva, elfalazva, de nem eltemetve ; hogy ez a túlegészséges érzékiség élete fogytáig szerfeletti volt, szigorúan erkölcsös művében csak egy dolog árulta el : éppen ez az ő félelme, ez a remeteszerű, kereszténylölötti, a szemét erőszakkal elfordító, berzenkedő félelem «a nőtől», a kísértőtől, a valóságban azonban a maga és szemre mértéktelen testi megkívánásától.

Mindig és mindenütt érzi ezt az ember : semmitől sem fél Tolsztoj annyira, mint magától, medveerejétől. A túlságos egészségén érzett olykor részegítő boldogságot föl nem tartóztathatóan beárnyékolja az irtózás az érzékek állatiasan-fékezhetetlenségétől. Igaz, hogy megfékezte, mint senki más, de tudja : büntetlenül nem lehet az ember orosz, a szerfelettiség népembere, a kicsapongás fanatikusa, a szélsőségek rabszolgája. Okos akarata ezért fárasztja ki a maga testét, ezért foglalkoztatja állandóan érzékeit, szabad-

ára engedi őket, nem veszedelmes játékot ad ekik, levegőtakarmányt és örömabrakot. Kazával és ekével való dühös erőfeszítéssel elsigázza izmait, kifárasztja tornajátékkal, úszásal és lovaglással; hogy elvegye mérgüket, áralmatlanná tegye őket, magánéletéből ki a ternészetbe kényszeríti erőveszedelmét és ott azután zertelenül kiáramlik, amit az akarat az otthoni letben energikusan elnyom. Szenvedelmeinek zenvedelme ezért a vadászat volt: ebben kiobzódhatják magukat az érzékek mind, a tiszták, nint a zavarosak. Különben lefojtott vérében noszkovita és talán tatár ősök, harciasan vad, omád lovasnemzedékek ősi ösztönei ilyenkor lémoni éberségre kelnek: az ijesztő érzékiség negint fölemeli lobogó fejét. Az apostoli Tolsztoj negittasul a lovak izzadásos szagától, a vakmerő ovaglás izgalmától, az idegfeszítő hajtástól és élzástól, de sőt (érthetetlen a későbbi szánalomanatikusoknak) a földre rántott, véres, megtört zemmel merevedő vad kínjától. «Valóságos kéjérzést ad nekem a kimúló állat szenvedése», vallja amikor hatalmas botütésekkel bezúzza egy farkas koponyáját és csak a vérözön e diadalmaskodó ölhevülése sejteti mindazt a brutális ösztönt, amit ő egy életen át (a fiatalság eszeveszett éveinek kivételével) magában elnyomott. Még abban az időben is, amikor erkölcsi meggyőződésből régen lemondott a vadászásról, lövésre vágyva önkéntelenül is megrándul a keze, ha nyulat lát a mezőn fölugrani; a vérállat, az ösztönlény azonnal megrázza láncát. De mint minden más vágyát, állhatatosan ezt is legyőzi; a testiségen való érzéki öröme végre már beéri az élőnek

puszta látásával és utánzásával, de még mindig mily heves és tudatos öröm! Játékoskedvű érzékei, alighogy kiviszi őket a szabad természetbe, mennyire vándorolni, áramlani, éledni kezdenek, mennyire föllelkesíti és fölgyujtja őket már csekélység is! Jóízű nevetés szélesre nyitja a száját, valahányszor szép lovat lát; szinte kéjelegve veregeti és simogatja meleg selymes szügyét és a lüktető állati meleget egészen átengedi ujjaiba: minden tisztán állati föllelkesíti. Fiatal lányok táncát csupán a ringatódzó testek kedvéért órákhosszáig tudja elragadtatva nézni és ha szép férfivel, szép nővel találkozik, megáll, abbahagyja a beszédet, csak hogy megbámulja őket és föllelkesedve mondhassa: «Milyen csodálatos dolog mégis, ha az ember szép!» Mert a testet mint az eleven élet edényét szereti, mint a fény érző fölületét, mint a fűszeres, ezerszeres forrásból beáramló levegő belélegző szervét, mint a forrón áramló vér burkát, teljes melegen hullámzó testiségével szereti, mint az élet értelmét és lelkét.

Igen, mint az irodalom legszenvedelmesebben érzéki embere úgy szereti a testet, mint a művész a hangszerét; a testet mint az ember legtermészetszerűbb formáját szereti és magát elemi testében jobban, mint törékeny és alakoskodó lelkében. Szereti minden formában és időben, kezdetétől végéig és első öntudatos jelentése erről az autoerotikus szenvedelemről visszanyúlik — ez nem íráshiba — életének második évébe! Életének második évébe — ezt nyomatékosan hangoztatom, hogy mindenki megérthesse, az idők árjában is mily tisztán és élesen megmarad Tolsztojban minden visszaemlékezés. Míg Goethe és Stendhal ali

tud hét vagy nyolc éves koráig világosan visszaemlékezni, Tolsztoj már második évében éppen olyan tökéletesen és egészen annyira koncentrikusan egybegyüjtött solkodalúsággal használja érzékeit, mint a későbbi művész. Íme, teste első megérzésének ez a látása: «Fafürdőkádban ülök, egészen beburkolózva nekem új, de nem kellemetlen szagába valami folyadéknak, amellyel testemet dörzsölik. Alighanem korpalé volt, amit valószínűleg kaptam; hat rám a benyomás ujsága és jólesőn most először veszem észre kis testemet elől, a mellen látható bordákkal és síma sötét arcomat, ápolónőm föltűrt ruhaujját és a meleg, gőzölgő korpalét is szagával, a legerősebben azonban annak a simaságnak az érzését, amelyet a kád ad nekem, valahányszor kis kezemet végighúzom rajta.»

Nos, ezt elolvasván, érzéki zónái szerint bontsuk szét és rendezzük ezeket a gyermekkori emlékeket, hogy helyesen megbámulhassuk az érzékeknek amaz általános éberségét, amellyel Tolsztoj már mint kétéves apró pondró észreveszi az őt környező világot: *látja* az ápolónőt, *szagolja* a korpát, már *megkülönbözteti* az újszerű benyomást, *érzi* a víz melegét, *hallja* a zajt, *végigtapogatja* a fafal simaságát és a különböző idegzsinóroknak ugyanegy időben nyert mindemez impressziói a testnek, mint minden életérzés egyetlen érzékeny fölületének egyértelműen «jóleső» szemlélgetésében egyesülnek. Látható, mily korán kapaszkodtak már a léthez az érzékek szívócsészéi, mily hatalmasan és kifogástalan tudatossággal határolódik el világos impressziókba már a gyermekben is a világ sokféle benyomása és most

elgondolhatjuk, hogyan fogja a fölnőtt, akinek érzékei velővel és izommal teltek, akinek megfigyeléseit az öntudat élesebbé teszi, akinek idegeit életerős kíváncsiság feszíti, hogyan fogja még ez az éberré nőtt szervezet megfinomítani és másrészről fokozni a benyomásokat. A szűk kádban a maga kis testén érzett játékos-gyermeki gyönyör szükségszerűen a létben való vad és csaknem dühös örömmé fog bővülni, amely éppen úgy, mint a gyermek, egyetlen zsolozsmás mámorérzéssé keveri össze a külsőt és a belsőt, a világot és az ént, a természetet és az életet. És a mindenséggel való azonosságnak ez a mámora olykor valóban mint nagy részegség fogja el a teljesen felnőttet; olvassuk csak el, miként emelkedik föl néha és megy ki az erdőbe a vaskos ember, hogy megtekintse a világot, amely milliók közül őt szemelte ki arra, hogy hatalmasabban és többettudóan érezze, mint bárki más, hirtelen mily elragadtatással feszíti ki a mellét és veti szét a karját, mintha a zúgó levegőben megfoghatná a végtelent, ami belülről meghatja; vagy nem kevésbbé megrendítve a legparányibbtól éppen úgy, mint a természet kozmikus bőségétől, miként hajol le, hogy egyetlen széttaposott bogáncsot szeretettel egyenesre simítson, vagy egy szitakötő csillámló játékát figyelje, majd, mert barátai megfigyelik, gyorsan oldalt forduljon, hogy el ne árulja a könnyet, amely szemét elárasztja. A jelenkor egyetlen költője sem, Walt Whitmann sem, érezte oly erősen a földi, a testi szervek fizikai örömét, senki az örökkélevőből nem szívott magába minden részletet oly figyelve, tapogatózva és egyszersmind érezve, mint ez az orosz ember az ő

Pán-szerű érzéki hevességével és egy antik isten nagy mindenüttlevőségével. És megértjük az ő büszke, fennhéjázó szavait: «Én magam vagyok a Természet.»

Ez az orosz hatalmas ember tehát, maga egy mindenség a mindenségben, megingathatatlanul gyökerezik az ő moszkvita földjében: ezért semmi sem tudná, így gondoljuk, hatalmas világiasságát megingatni. De még a föld is meginog néha, ha földrengés rázza és így, media in vita, néha Tolsztoj is föltámolyog a maga biztosságából. Egyszerre csak merev lesz a szeme, érzékei ingadoznak és elveszti lába alól a talajt. Mert tekintetének körébe jutott valami, amit érzékeivel nem tud fölfogni, valami, ami a test és az élet meleg teljességén kívül marad, valami, amit nem ért meg, bármennyire is megfeszíti idegeit — neki, az érzékembernek érthetetlen, mert nem e föld dolga, anyag, amelyet nem szívhat ki és nem amalgámozhat, valami, ami a sok örömet adó és érzékinérthető mögül idegenül betolja árnyékát, valami, ami megtagadja, hogy megérintsék, megmérjék és a mindenkoron szomjas világérzésbe besorozzák. Mert hogyan lehet megérteni azt az ijesztő gondolatot, amely a jelenség kerek terét hirtelen szétvágja, hogyan lehet azt elképzelni, hogy ezek a duzzadó, lélekző érzékek egyszer megnémulhatnának és siketek lehetnének, a megsoványodott kéz nem érezne, hogy ez a meztelen jó test, melyet most még a vér árja melegít, férgek tápláléka lehetne és hideg csontváz? Mi lenne, ha ma vagy holnap őt is megrohanná ez a Semmi, ez a feketeség, ez a settenkedő, ez az el nem hárítható, sehol világosan meg nem érthető, ha ez az érzékkel

föl nem foghatóan jelenlevő megrohanná őt, aki még duzzad a nedvtől és erőtől? Tolsztojnak megfagy a vére, valahányszor hatalmába keríti a mulandóság gondolata. Először mint gyermek találkozott vele: anyjának holttestéhez vezetik, valami hideg és merev fekszik ott, ami tegnap még élt. Nyolcvan éven át nem tudja elfelejteni ezt a látványt, amelyet akkor érzéssel és gondolattal még nem tudott magának megmagyarázni. De az ötéves fiú kiáltást hallat, rémült, éles kiáltást és az aggodalom valamennyi Erynniájával maga mögött őrült ijedelemmel menekül a szobából. A halál gondolata mindig ily hirtelen, ily fojtogatóan rohanja meg, amikor meghal a fivére, az apja, a nénje: mindig hideg futotta át a nyakszirtjét e jeges kéztől, amely áttépte idegeit.

1869-ben, még a válság előtt, de csak éppen hogy előtte, leírja egy ilyen roham fehér rémületét, la blanche terreur. «Megpróbáltam lefeküdni, de alighogy kinyujtózkodtam, valami irtózat megint fölkényszerített. Aggodalom ez, olyan aggodalom, aminő a hányást előzi meg, valami darabokra tépi létemet, a nélkül azonban, hogy egészen széttépné. Megkísérlem, hogy még egyszer aludjam, de a félelem megmaradt, vörösen, fehéren, valami szétszakad bennem és mégis egybetart.» A rettenetesség megtörtént: még mielőtt csak egy ujjával is hozzányúlt volna a halál Tolsztojhoz, negyven évvel igazi halála előtt az előérzete már behatolt az élőnek a lelkébe, ahonnan többé sohasem lehetett teljesen kiűzni. Éjjel nagy aggodalom ül az ágya szélén, életörömének máját rágja, ott kuksol könyvének lapjai között és szétmarcangolja a rothadt fekete gondolatokat.

Látható: mint életereje, éppen olyan emberfölötti Tolsztoj halálfélelme. Ezt már nem mernők idegfélelemnek mondani, amely talán Allan Edgar Poe neuraszténiás iszonyával, egy Novalisz misztikus kéjborzongásával, Lenau melankólikus szorongásával hasonlítható össze, — nem, itt egészen állatias-meztelen, barbár terror tör elő, durva rémülete, aggodalomorkánja, pánikja a fölriasztott életérzéknek. Nem úgy ijed meg Tolsztoj a haláltól, mint egy gondolkodó ember, mint egy férfiasan-hősi lélek, hanem mintha vörösen izzó vassal bélyegezték volna meg és most örökké rabja lenne ennek az iszonynak, hangosan kiáltva, magán nem uralkodva rándul össze: aggodalma mint teljesen baromi, gyáván reszkető félelemkitörés, mint roham — minden teremtménynek emberrélett ősaggodalma, egész nemzedékek vadul fölkiáltó iszonyata tör magának utat. Nem akarja, hogy ezek a gondolatok hatalmukba kerítsék, nem akarja, vonakodik és az iszonyat kegyetlenül eltöri csuklóit, mert ne feledjük, hogy Tolsztojt teljesen váratlanul, mérhetetlen biztossága közepette érte a támadás, ennek a moszkovita medvének hiányzik minden áthidalás a halál és az élet közt, a halál tökéletesen idegen anyag ennek az elemien egészséges embernek, holott a közönséges ember számára egyébként rendesen ott ívelődik a halál és az élet közt gyakran járt híd: a betegség. A többiek, az átlagötvenévesek mindannyian vagy a legtöbben rejtve már magukban hordanak egy darab halált, létezése nekik már teljesen külső valami, nem meglepetés, többé: ezért első energikus szorításától, magukat annyira egészen elhagyva, nem borzadnak meg. Egy

Dosztojevszki például, aki bekötött szemmel a sortüzet várva ott állott a cölöphöz kötözve és epileptikus görcsben minden héten összeesik, mint aki hozzászokott a szenvedéshez, nyugodtabban néz a halálgondolat szemébe, mint a teljesen sejtelemnélküli, a duzzadó egészségű: tehát ama tökéletesen szabadjára eresztett, csaknem szégyenletes félelemnek teljes árnyéka sem esik oly jegesen a vérére, mint Tolsztojéra, aki a halálnak puszta szólehelletére, a halál gondolatának neszezésére már reszketni kezd. Neki, aki az életet csak a maga énje bőségében, az «életre való megittasultságban» érzi teljesértékűnek, az életerő legcsekélyebb kevesbedése szinte betegséget jelent (harminchat éves korában «öreg embernek» mondja magát). Ezért ez az új érzés át- meg átjárja, mint a lövés. Csak aki ily életerővel érzi a létet, tud abszolut tökéletességgel ily hatásosan félni a nemléttől, csak az egészségnek ily irtózatos mértéke rémül meg ennyire örjöngően erőszakosan a halál még hatalmasabb valóságától. De éppen azért, mert itt valóban démoni életerő száll szembe éppen oly démoni halálfélelemmel, születik meg Tolsztojban a lenni és nemlenni közt ily gigantomachia, a legnagyobb talán a világirodalomban. Mert csak óriási lélek fejt ki óriási ellenállást: zsarnoki természet, akaratatléta, aminő Tolsztoj, nem adja be a derekát csak úgy egy szóra a Semminek, vagy gyáva menedéket keres a templomajtó mögött, mindjárt az első rohamra összeszedi magát, izmait megfeszíti, hogy legyőzze a hirtelen fölugrott ellenséget: nem, olyan tökéletes életerő, mint az övé, harc nélkül nem adja meg magát. Alighogy az első ijedtség-

től magához tért, bölcselkedés mögé sáncolja el magát, fölvonja a hidat és hogy a láthatatlan ellenséget elűzze, logikájának arzenáljából vett lövedékekkel árasztja el. Első védekezése a megvetés: «A halál iránt nem érdeklődhetem, főként abból az okból, mert ameddig én élek, a halál nem létezik.» Elmondja «hitelre nem méltónak», fennhéjázva azt állítja, hogy «nem a haláltól fél, hanem csak a halálfélelemtől», szüntelenül (harminc éven át!) hangoztatja, hogy nem fél tőle, nem gondol rá aggodalommal, ennek azonban nagyon is szembetűnően ellentmond az a tény, hogy ötvènedik évétől kezdve kényszerűen és állandóan csakis a halálproblémával foglalkozik és pedig nem csupán fölületesen, hanem «a lélek egész erejével.» De senkit nem téveszt meg, legkevésbbé magamagát. Semmi kétség: a lelki-érzéki biztosság sáncát a félelem első rohama áttörte, minden ideg és gondolat támadásának szabad prédája és Tolsztoj ötvenedik évétől kezdve már csak egykori életerős önbizalmának romjain küzd. És minél elkeseredettebben akar szabadulni ettől a kényszerképzettől, annál inkább érzi átkarolását, amelytől nem menekülhet. Lépésről-lépésre hátrálva be kell ismernie, hogy a halál nem csupán «kísértet», «madárijesztő», hanem nagyon tiszteletreméltó ellenfél, akit puszta szóval nem lehet megfélemlíteni. És így Tolsztoj megkísérli, nem lehetne-e az elkerülhetetlen elmúláson belül is még tovább létezni és — mivel a halál ellen harcolva nem lehet élni: vele élni.

Csak e fölismerésnek köszönhető az a második és termékeny korszak, amely Tolsztojnak viszonyában a halálhoz kezdődik. Már «nem berzen-

kedik» léte ellen, már nem áltatja magát azzal, hogy szofizmákkal távoltarthatja vagy akaratának erejével kikapcsolhatja gondolatvilágából, megkísérli tehát, hogy besorozza életrendjébe, életérzésével összeforrassza, megedződjék az elháríthatatlan iránt, hozzászokjék. A halál legyőzhetetlen, ezt be kell ismernie az életóriásnak, de nem a félelem a haláltól: tehát most minden erejével ama félelem ellen fordul. Ahogyan a spanyol trappisták minden éjjel koporsóban alszanak, hogy megöljék magukban minden félelmetességét, Tolsztoj is az akarat makacs mindennapi gyakorlásával magát szuggerálva, szüntelen memento mori-ra szoktatja magát; arra kényszeríti magát, hogy a halálra gondoljon, a nélkül, hogy féljen tőle. Minden naplóföljegyzése titokzatos, három betűvel kezdődik: H. m. é. («Ha még élek»), éveken keresztül minden hónap ezzel a magáragondolással: «Közeledem a halálhoz.» Megszokja, hogy a szemébe nézzen, a megszokás pedig végez az idegenséggel, legyőzi a félelmet, így azután harmincévi tusakodás a halállal a kívüllevőből belüllevőt csinál, az ellenségből szinte barátot. Magához vonzza, magába húzza, életének lelki alkotórészévé teszi a halált és ezzel megsemmisíti az eredeti aggodalmat, csöndesen, sőt szívesen néz a megfehéredett és bölcs ember az egykori rémkép szemébe, «nem kell rajta töprengenünk, de mindig szemünk előtt kell látnunk. Akkor az egész élet ünnepiesebb, fontosabb lesz és valóban termékenyebb és örömteljesebb.» A szükségből erény lett, Tolsztoj (a művész örök megmenekülése!) legyőzte aggodalmát, úgy hogy objektiválta; magától messzire eltávolította a

halált és a halálfélelmet azzal, hogy más teremtmények, a maga teremtményei alakjába burkolta. Ami kezdetben megsemmisítőnek látszott, így csak az élet elmélyítésévé lesz és a legnagyobb meglepetésre művészetének legnagyobbszerű fokozásává; mert amióta érzi, hogy sorsa a halál, tisztában van vele: hála aggodalmas tanulmányozásának, képzeletben való ezerszeres meghalásának, éppen ez a legszenvedelmesebb vitalista a halál legtudóbb leírójává lesz, mesterévé mindazoknak, akik valaha megformálták a halált. Hiszen az aggodalom, a valóságot megelőző, minden lehetőséget nyugtalanul átkémlelő, a képzelet szárnyán röpülő, minden idegtől átszellemesített aggodalom mindig több teremtő erővel gazdag, mint a tompa és elernyedt egészséglét, hát még az ilyen borzongó, páni, évtizedeken át éber ősaggodalom, egy hatalmasnak szent horrorja és stuporja! Ennek köszönheti ismeretét a testi kialvás minden jelenségének, minden vonásának, minden jelének, amelyet Thanatosz vésője az elmúló húsba berajzol, ennek az elmerülő lélek minden borzadalmáét és félelméét: a művész érzi, hogy a maga tudás hívja őt segítségül. Iván Ilics haldoklása a maga iszonyatosan üvöltő «Nem akarok», «Nem akarok»-jával, Lewn testvérének szánalmas kialvása, a «Három halál» regény sokféle életmegszabadulása, az öntudat legszélsőbb peremén át kutató mindez a fülelés, Tolsztoj legnagyobb pszichológiai teljesítménye, elképzelhetetlen lenne ama katasztrofális megrendültség, a magán átélt irtózat e földúltsága, ez új, figyelve-bizalmatlankodó, földöntúli borzadály nélkül; csak abban az ellentétben, amely a ki-

meríthetetlen fényforrás és a letompított egészség közt van, rajzolódhatott meg ily élesen az átmenetel legfinomabb gondolatárnyéka, a legcsekélyebb fizikai elváltozás, csak a rémülettől minden porcikájáig példátlanul széttört erő tudott még minden részletében annyira remegni az ébrenmaradás akaratától. Az együttérzés mindig föltételezi az érzést, Tolsztojnak tehát, hogy ezt a száz halált leírhassa, szétdúlt lelkében százszor előre megélnie, utánélnie, együttélnie kellett. Éppen a hirtelen lételsötétülés látszólagos értelmetlensége gyujt tehát a művész Tolsztojban új értelmet, mert csak az előresejtő aggodalom hajtotta művészetét a fölszínestől, a realitás puszta látásától és lefestésétől a tudás mélyébe; rubensérzékiségű valóságteltség után csak ez mutatta meg neki a tragikus beárnyékolás közepette belülről előretörő, mintegy metafizikai Rembrandt-fényt. Csakis azért elevenítette meg Tolsztoj úgy, mint senki más, valamennyiünk számára a halált, mert mindenkinél hevesebben élte át az élet közepette.

Minden válság ajándék, amelyet a sors a teremtő embernek ad: így miként Tolsztoj művészetében, végül a világi dolgokhoz való ragaszkodásában is új és nagyobb értékű kiegyenlítődés teremtődik meg. Az ellentétek áthatják egymást, az életkedvnek borzasztó harca tragikus ellenfelével bölcs és harmonikus megértésnek ad helyet: a lassan kialvó élet és az árnyával közeledő halál öreg éveinek hősi alkonyatában szépen és alkotva, hullám-hullámra, folyik le. A végre megnyugodott érzés, teljesen Spinoza tanítása szerint, tiszta lebegéssel pihen az utolsó óra félelme és reménye közt: «Nem jó a haláltól félni; nem jó a halált kívánni.

Úgy kell a mérleget beállítani, hogy a mutatója egyenesen álljon és egyik serpenyő se húzza le a másikat ; ez az élet legjobb föltétele.»

A tragikus disszonancia végre összhanggá lett Az agg Tolsztoj már nem gyűlöli a halált és nem. türelmetlen vele szemben, nem menekül már előle, nem gyűlöli többé : csak álmodozik róla csöndes elmélkedéssel, mint ahogyan a művész láthatatlanul már meglevő művén sejtve tervezget. És éppen a legutolsó, régen rettegett óra ajándékoz ezért neki tökéletes kegyelmet : halála nagy, mint az élete, műveinek műve.

A MŰVÉSZ.

«Nincs más igazi gyönyörűség, csupán az, amely a teremtésből fakad. Lehet ceruzát, csizmát, kenyeret és gyermeket, azaz embert teremteni, teremtés nélkül nincs igazi gyönyörűség, nincs, amely aggodalommal szenvedéssel, lelkiismeretfurdalással és szégyenérzettel ne lenne összekötve.» *Levél.*

Minden műalkotás csak akkor éri el legnagyobb fokát, ha művészi voltát elfeledjük és mint meztelen valóságot, csak létét érezzük. Ez a fönséges megtévesztés Tolsztojnál gyakran tökéletes. Annyira érzékien valódian hatnak reánk, hogy sohasem merjük gyanítani, mintha elbeszélései költöttek, alakjai kitaláltak lennének. Ha őt olvassuk, azt hisszük, nem tettünk egyebet, csak nyitott ablakon keresztül a reális életbe néztünk bele.

Ha tehát csak Tolsztoj-fajtájú művészek lennének, könnyen azt gondolhatná az ember, hogy a művészet rendkívül egyszerű, az élethűség magától értetődő dolog, a költés nem más, mint a valóság pontos elbeszélése, másolás minden nagyobb szellemi fáradozás nélkül és nem kell hozzá más, az ő saját szava szerint, csak «egy negatív tulaj-

donság: nem kell hazudni». Mert ez a mű aztán meggyőző magától-érthetőséggel, egy vidék naív természetességével, még egyszer természetté válva, oly valódian, mint a másik, mámorítóan és gazdagon áll a szemünk előtt. Tolsztoj epikájában fölöslegesnek és hiányzónak látszik a furornak, a szülés forró odaadásának, a foszforeszkáló vizióknak, a merész és gyakran logikátlan kitalálásnak minden titokzatos hatalma, a teremtő költő ez őselemei: azt hiszi az ember, hogy nem megittasult démon, hanem józan, tisztafejű férfi csupán tárgyilagos vizsgálódással, figyelmes lerajzolással, megerőtetés nélkül a valóság másolatát készítette el.

De itt éppen a művész tökéletessége csalja meg a hálásan élvező lelket, mert mi lehet nehezebb a valóságnál, mi fáradságosabb a világosságnál? Az eredeti írás bizonyítja, hogy Tolsztoj Leo egyátalán nem volt könnyűséggel megajándékozva, hanem a legnemesebb, legtürelmesebb, legszorgalmasabb munkások egyike volt és a világról készített rengeteg freskója millió és millió aprólékos megfigyelés számtalan, sokszínű, egymáshoz illesztett apró kövecskéjének művészi és fáradalmas mozaikja. A fáradság nélkül való tisztavonalúság látszatja mögött egy nemábrándozónak, a türelem óvatos és tárgyilagos mesterének legpepecselőbb kézimunkája rejtőzködik, aki, mint a régi német festők, először mindig gondosan megcsinálta az alapot, okosan kimérte a területet, óvatosan beleillesztette a körvonalakat és csak azután tett egyik színt a másik mellé, mielőtt epikus meséléséhez tudatos reflexeivel és árnyékolásával végérvényesen az élet fényhatását adta meg. A «Háború és béke» óriási, kétezer oldalas eposzát hét-

szer írta le, a hozzávaló vázlatok és jegyzetek nagy szekrényeket töltöttek meg. Minden történeti apróság, az élet minden részlete gondosan dokumentálva van: hogy tárgyi pontosságot adhasson a borodinói csata leírásának Tolsztoj a vezérkari térképpel két napon át belovagolja a csatateret, mérföldeket utazik vonaton, hogy valamelyik a háborúban résztvett még élő embertől apró, szépítő részletet tudhasson meg. Nemcsak átszánt minden könyvet, nemcsak a könyvtárakat kutatja keresztül, hanem hogy még egy parányi valósághoz juthasson, nemesi családoktól és irattárakból régen elfeledett okiratokat és magánleveleket kér. Az évek hosszú folyama alatt így tízezer, százezer apró megfigyelésnek kicsiny higanygolyócskái gyűlnek össze, míg kerek, tiszta, tökéletes formában lassan-lassan teljesen egymásba olvadnak. És most, miután a harc az igazságért befejeződött, kezdődik még csak a küzdelem a világosságért. Ahogyan Baudelaire, a lírikus artista, költeményének minden sorát pallérozza és tisztítja és fényezi, Tolsztoj a csalhatatlan művész buzgóságával éppen úgy kalapálja és olajozza és simítgatja a prózáját. Egyetlen fölöslegesnek látszó mondat, egyetlen nem egészen helytálló jelző a kétezer oldalas műben annyira nyugtalanítani tudja őt, hogy a már elküldött korrektura után ijedten azt táviratozza Moszkvába a nyomdásznak, állítsa meg a nyomógépet, hogy még megváltoztathassa annak a nem megfelelő szónak a hanglejtését. Ezt az első fogalmazást azután újra visszadobja a szellemi retortába, még egyszer beolvasztja, még egyszer megformázza — nem, ha valamely művészet, akkor éppen ez a szemre

legtermészetesebb nem volt fáradság nélkül. Tolstoj két éven keresztül naponta nyolc órát, tíz órát dolgozik, nem csoda tehát, hogy még ez a legegészségesebb idegzetű ember is pszichikailag összeroppan minden nagy regénye után; a gyomor hirtelen fölmondja a szolgálatot, az érzékek zavarosan tántorognak, mindjárt a nagyszerű mű befejezése után mint súlyos melankólia mindannyiszor az az érzés nehezedik reá, hogy tökéletlent alkotott és az abszolut magányt kell keresnie, messzi minden kultúrától, a basikoknál a sivatagban, hogy ott kunyhóban lakjék és kumisz-kúrával hódítsa ismét vissza lelki egyensúlyát. Éppen ebben a homéroszi epikusban, ebben a legtermészetesebb, víztisztaságú, csaknem népszerűen egyszerű elbeszélőben mérhetetlenül elégedetlen és gyötrődő művész (más is van?) rejtőzik. De minden kegyek kegyessége — a levés fáradalma nem látható a mű befejezett létén. Mintha öröktől fogva lenne, mint a természet, eredet nélkül, kor nélkül levőnek tűnik föl a mi időnk közepette és egyszersmind minden időn túl ez a művészetként már egyátalán nem érezhető próza. Meghatározott korszaknak fölismerhető jellemvonása sehol nincs rajta; ha valakinek a kezébe először jutna alkotójuk neve nélkül nehány novellája, senki nem merészelné meghatározni, mely évtizedben, sőt évszázadban születtek, annyira abszolut, időtől független elbeszélést jelentenek. A «Három aggastyán»-ról szóló néplegenda vagy «Mennyi földre van az embernek szüksége» akár Ruthtal és Jóbbal egyidőben, egy évezreddel a könyvnyomtatás föltalálása előtt és az írás kezdetén születhetett volna meg, Ilics Iván haláltusája vagy

pedig «Polikeit» éppen annyira a tizenkilencedik, mint a huszadik századé, mert itt nem a kortárs-lélek talál a kor lelkének megfelelő kifejezést, mint Stendhalnál, Rousseaunál, Dosztojevszkinél, hanem a primitív, mindig meglevő, semmi változásnak alá nem vetett, a földi szellem, az ősérzés, az ember ősaggodalma, ősmagárahagyottsága a végtelenséggel szemben. És mint az emberiség abszolut térségén belül, éppen úgy az ő teremtésének relatív térségén belül kiküszöböli az időt egyértelmű és egyforma anyagú mesterisége. Tolsztojnak elbeszélő művészetét sohasem kellett megtanulnia és sohasem felejtette el, természetszerű lángesze nem ismer sem növekedést, sem hervadást, sem haladást, sem elmaradást. Ahogyan a tizennégy éves a «Kozákok»-ban tájképet ír le és a «Föltámadás» ama tündöklően felejthetetlen husvéti reggele, amelyet hatvan évvel, egy mozgalmas emberélettel későbben írt, egyikből mint a másikból a természetnek ugyanaz a közvetetlen, minden ideggel érezhető frissesége, az anorganikus-organikus világnak ugyanaz a plasztikus, az ujjunkkal megfogható érzékbelisége áramlik ki. Tolsztoj művészetében nincs tanulás, sem feledés, nincs fokozás és csökkenés, nincs vég, sem átmenet, hanem félszázadon keresztül egyforma tárgyi tökéletesség; mint Isten előtt a szikla kitart komolyan és maradandóan, mereven és minden vonalában változhatatlanul, úgy állnak az ő művei a simulékony és változó időben.

De hála éppen ennek az arányos és ezért semmiképpen sem emberien-személyi tökéletességnek, műalkotásaiban alig érzi az ember a művésznek együttlélekző ottlétét; nem kitalált történések

költőjeként tűnik föl, hanem mint mesteri beszámoló közvetetlen valóságról. Valóban, néha szinte nem meri az ember Tolsztojt költőnek mondani, poète, mert ez a szárnyaló szó, költő, önkéntelenül valami másként alkotottat, az emberinek fokozott formáját jelenti, mithosszal, varázslattal titokzatosan összekötöttet, a magánkívüllevőt, akiből látnoki ittasságában pythiai szavakkal megfoghatatlan fölismerés bugyog, a mindentsejtőt, aki melódiával váltja meg a ki nem mondhatót, lelkével a meg nem foghatót, a szimbolumot. Tolsztoj ellenben egyáltalán nem «fölsőbb» típusú ember, hanem teljesen erre az oldalra való, nem földfölötti, hanem minden földiségnek egybefoglalata. Sehol nem lépi túl a fölfoghatónak, a tisztán érthetőnek, a kézzelfoghatónak szűk zónáját, de mekkora tökéletesség e mértéken belül! Nincsen más, nincs múzsai és mágusi tulajdonsága a közönségesen fölül, ez azonban hihetetlenül megerősödött: csak lelkileg funkcionál, világosabban, tisztábban, messzibbrehatóan, tudóbban lát, hall, szagol, érez, mint a közönséges ember, tovább és logikusabban tud visszaemlékezni, gyorsabban, következtetőbben és pontosabban gondolkodik, szóval: szervezetének páratlanul tökéletes készülékében megszázszorosodottabb intenzitással képződik ki minden emberi tulajdonság, mint más közönséges természetben. De Tolsztoj sohasem lépi át — (és ezért merik oly kevesen, a Dosztojevszkivel szemben oly magától értetődő «lángész» szóval illetni) — a normalitás korlátját, sohasem a légbeli, misztikus, prófétai világé, ama földfölötti területeké, amelyekből egy-egy repedésen és résen át néha tüzes üzenet lángja csap le égetőn a

mámorban élő emberre, az ábrándozóra, Tolsztoj költészete sohasem látszik a démontól, az érthetetlentől megelevenítettnek. Innen világossága, általánosan érthetősége, mert ez a földhözkötött fantázia «a tárgyi emlékezeten» túl sohasem találhat ki olyat, ami a közösemberin kívül már nem léteznék, ezért művészete mindig szakszerű, tárgyilagos, világos, emberi marad, a nappal világosságát kibíró művészet, hatványozott valóság.

Tolsztoj tehát nem költ, csupán valóságokat ír meg, ezért amikor elbeszél, azt hiszi az ember, hogy nem a művésznek, hanem magának a dolognak beszédét hallja. Emberek és állatok az ő világából, mint a maguk meleg tanyájáról, mozdulatuk természetes ritmusában állanak elénk, érezzük, hogy nem szenvedelmes költő van a nyomukban, aki űzi és izzasztja őket, mint ahogyan például Dosztojevszki gyötri az alakjait mindig lázkorbáccsal, hogy tüzesen és kiáltva szenvedelmeik arénájába zuhanjanak. Ha Tolsztoj elbeszél, nem halljuk a lélekzetét. Elbeszéli, bányászok mint kapaszkodnak föl egy magaslatra : lassan, egyenletesen, fokról-fokra, lépésről-lépésre, ugrás nélkül, türelmetlenség nélkül, elfáradás nélkül, gyöngeség nélkül és szíve dobbanása soha nem érezhető a hangjában ; ez magyarázza meg, hogy oly hallatlanul nyugodtak vagyunk, ha vele megyünk. Tolsztoj nem rántja föl az embert villámgyorsan, mint Dosztojevszki, az elragadtatás káprázató ormaira, nem löki le hirtelen a szakadék zúgó szédületébe, nem röpül vele fantasztikus álmok szféráiba : Tolsztoj művészete, mint a tudomány, teljesen ébren tartja az embert. Nem ingadozunk, nem kételkedünk, nem fáradunk el, érckezén

lépésről-lépésre megyünk fölfelé eposzainak nagy kőtömbjein és a kitáguló szemhatárral fokról-fokra nő áttekintésünk. Az események csak lassan tárulnak elénk, csak fokozatosan világosodik meg a tájék, de mindez azzal az elmaradhatatlan ősi biztossággal történik, mint ahogyan reggeli napkeltekor a vidék mélyéből apránként kapaszkodik föl a fény. Tolsztoj hangsúlytalanul egyszerűen beszél el, mint ahogyan egykor a legelső idők amaz epikusai, a rapszódisták és pszalmisták és krónikások elbeszéltek, amikor a türelmetlenség még nem volt az emberek közt, a természet még nem vált el teremtményeitől, embert és állatot, növényt és követ fönnhéjázón még nem különböztetett meg egymástól semmiféle emberi rangsorozás, hanem egyforma tiszteletet és istenséget adott a legkisebbnek és a leghatalmasabbnak. Mert ő a mindenség távlatából néz mindent, tehát teljesen antropomorf és jóllehet erkölcsi tekintetben a leggörögtelenebb valamennyi ember közt, mint művész, mint tökéletes panteista csakis rémüléssel érez. Számára nincs különbség a döglődő kutya vonító rángása és a rendjelekkel díszített tábornok halála vagy a széltől kettétört, elhaló fa pusztulása közt. Szépet és csúnyát, állatot és növényt, tisztát és tisztátalant, mágikust és emberit, mindezt ugyanazzal a festői és mégis a lélekbe ható tekintettel látja — a szavakkal játszanánk, hogy egy és ugyanazt kétféleképpen fejezzük ki, ha meg akarnánk különböztetni, vajjon az embert természetesítette-e, vagy a természetet emberesítette. A földin belül nem marad előtte ezért elzárva semmi, érzése a csecsemő rózsás testéből az elcsigázott ló lötyögő bőrébe,

a falusi asszony kartonszoknyájából a legfönségesebb hadvezér formaruhájába bújik, minden testben, minden lélekben egyformán tud mindent és otthon van a legtitkosabb, a legtestibb meglátás érthetetlen biztosságával. Asszonyok gyakran kérdezték megijedve, hogyan tudta ez a férfi legtitkoltabb és tőle át nem élt testi érzéseiket szinte a bőr alól leírni, anyáknál a duzzadó tej nyomó húzását a mellben, vagy a jólesően végigpermetező hidegséget az először bálban lévő fiatal leány meztelen karján. És ha az állatnak hang adatott volna, hogy bámulatát szóba önthesse, megkérdezné, mely ijesztő intuiciónak köszönheti, hogy eltalálhatta a vadászkutya kínzó örömét, mikor megérzi a szalonka szagát vagy a telivér csődörnek a start előtt csak mozdulatba öltözött ösztöngondolatait — tessék elolvasni «Anna Karenina»-ban ama vadászat leírását — oly intuitív pontosságú megfigyelések, amelyek Buffontól Fabre-ig a zoológusok és entomológusok valamennyi kísérletét megelőzték. Tolsztoj pontossága a megfigyelésben a földin belül semmi különbséghez nincs hozzákötve: szeretetében nincs előszeretet. E meg nem vesztegethető tekintet előtt Napoleon nem több ember, mint legutolsó katonája és ez a legutolsó megint nem fontosabb és lényegesebb, mint a kutya, amelyik utána fut és ismét a kő, amelyre a kutya rálép. A földinek körében minden, ember és tömeg, növény és állat, férfi és nő, agg és gyermek, hadvezér és paraszt, mint érzékbeli rezgés ugyanegy kristályos fényegyformasággal áramlik szerveibe, hogy belőlük éppen oly rendszeresen áramoljék ki. Ez a megvesztegethetetlen természet arányosságából

bud valamit a művészetének és epikájának azt a engerszerűen egyhangú és mégis nagyszerű ritmust adja, amely állandóan Homer nevét dézi föl.

Aki annyit és oly tökéletesen lát, annak nem kell kitalálnia, aki ennyire költői módon figyel meg, annak nem kell költenie. Tolsztoj egy életen át csak az érzékekkel látott és az így látottat öntötte formába: az álmodozást a realitást meg nem látva, nem ismeri. Az ő művészete nem fölülről jön, befelé megy, mint Nötzel egyszer kitűnően mondja, mélyépítő művészet, nem magas architektura. Mint Dosztojevszkivel, az ábrándozóval ellentétes éberművésznek nem kell seholsem átlépnie a valóságosnak küszöbét, hogy eljusson a rendkívülihez, nem földöntúli képzeletvilágból hozza elő a történéseket, hanem bátor és merész témáit a közönséges földbe, a mindennapi emberbe ássa bele. Az emberiben viszont megkímélheti magát Tolsztoj attól, hogy tévúton járó és patológikus természeteket vizsgálgasson, vagy hogy éppen ezeken fölül, mint Shakespeare és Dosztojevszki, az ember és az állat közt titokzatosan új közbenső fokokat, Arieleket és Aljosakat, Kalibanokat és Karamazovokat varázsoljon elő. Abban a csak általa elért mélységben már a legközönségesebb, legbanálisabb parasztlegény is titokká válik: hogy leszálljon gazdag lelkének tárnáiba, elég neki már egy egyszerű paraszt, egy katona, egy részeges fickó, egy kutya, egy ló, akármi, valami ismeretlen dolog a rendesnek és mindennapinak keretében, bizonyos tekintetben a legközönségesebb, leggyakoribb emberanyag, nem drága szubtilis lélek: ezeket a tökéletesen

átlagalakokat lelkileg hallatlan dolgokra kényszeríti és pedig nem úgy, hogy megszépíti, hanem úgy, hogy elmélyíti őket. Nem ismer más technikát, csak ezt az igazlátást, egyesegyedül az igazságnak meztelen, metszően éles eszközét használja, ezt a kemény fúrót azonban olyan kíméletlen erővel csavarja bele minden eseményébe, minden tárgyba, hogy az ember a földi világon belül meglepetve új világot fedez föl, olyan lélekréteget, aminőhöz eddig bányász nem jutott el. Alkotó erejét valóságok izgatják és nem álmok, mint a plasztikus csak földből, kőből és agyagból tud formázni, sohasem mint a muzsikus pusztán szárnyaló levegőből — nem véletlen tehát, hogy Tolsztoj soha egyetlen verset nem írt, ennek a cégéres realistának természetesen ellenlábasa kell hogy legyen minden poétikus. Az ő műremeke a valóságnak csak ezen az egy nyelvén beszél, — ez az ő határa — ezen azonban tökéletesebben, mint eddig bármely költő — ez a nagysága. Tolsztojra nézve a szépség és az igazság egy és ugyanaz.

Ő ilyenformán — hogy még egyszer és a legérthetőbben kimondjuk — valamennyi művészközt a leglátóbb, de nem látnok, a valóságot leírók közt a legtökéletesebb, de nem találékony költő. Hallatlan tágas és sokoldalú világalkotásában nem segíti más, csak az érzékeny öt érzék fizikai és földi segítsége, ezek az ijesztően éber, szubtilis, gyors és pontos, de mégis valamiképpen testimechanikai szerszámok. Nem az idegekkel, mint Dosztojevszki, nem látomásokból, mint Hölderlin vagy Shelley, szerzi meg magának Tolsztoj legfinomabb tapasztalatait, hanem csupán mint

a fény, sugárszerűen szétáramló érzékeinek egymás mellé rendelt működésével. Állandóan kirajzanak, mint a méhek, hogy elhozzák neki a megfigyelésnek mindig új, színes porát, amely azután szenvedelmes tárgyilagosságban megerjesztve, a műremek színaranyává változik. Csak az ő csodálatosan engedelmes, tisztánlátó, tisztánhalló, erősidegzetű és mégis finomtapintatú, az ő mérlegelő, éber, macskamódon egészen az ember legsötétebb belsejébe lopódzkodó, túlérzékeny és mindent csaknem állatian megneszelő érzékei szerzik meg neki minden földi jelenségből azt az érzékbeli példátlan anyagot, amelyet azután ennek a szárnyatlan művésznek titokzatos kémiája éppen oly lassan lélekké változtat, mint ahogyan egy vegyész maga türelmesen desztillálja a növények és virágok illó anyagát. Az elbeszélő Tolsztoj mesés egyszerűsége mindig miriád egyes megfigyelés rengeteg és meg sem számolható sokféleségének eredménye. Mert hogy valamely ember gondolatait és érzéseit megismerje, Tolsztojnak előbb meg kellett figyelnie annak fizikai létét minden részletében, minden redőjében és átalakíthatóságában. Mint az orvos, általános szemlével, minden testi tulajdonság számbavételével kezdi az egyes emberen, mielőtt az epikai desztilláló eljárást regényeinek egész világára alkalmazza. «El sem képzelheti», írja egyszer egyik barátjának, «mily nehezemre esik ez az előkészítő munka, az a szükségesség, hogy előbb fölszántsam a földet, amelybe vetni akarok. Borzasztó nehéz az elgondolása és mindig újra átgondolása annak, hogy mi minden történhetik a tervezett, nagyon terjedelmes mű még csak megteremtődő

valamennyi személyével. Borzasztó nehéz ennyi akciónak a lehetőségét megfontolni, hogy belőlük egy milliomodrésznyit kiválasszunk.» És mivel ez az inkább mechanikai, mint látnoki folyamat, a részletek gazdagságából állandóan visszahaladva egészen az egységbe sűrűsödésig minden egyes személynél megismétlődik, tessék kiszámítani, mennyi porszemet kell e türelemmalomban állandóan szétmorzsolni és újjá összegyúrni, míg a forma kialakul. Hogy regényt alkosson, Tolsztojnak ezer helyzet és alak közt kell választania, az egyes alakokat ismét megszámlálhatatlan kis megfigyelésekből előbb fizikailag kell összeállítania, mielőtt helyesen megszabja lelkiségük vonalát, mert Tolsztojnál mindig csak számtalan testi jel összeadásából alakul ki az egyes arculat. Minden egység, minden ember ezer részletből alakul, minden részlet további véghetetlen sokból, mert a nagyítólencse hideg és meg nem tévesztheto igazságával minden jellemző megnyilvánulást átvizsgál. Holbein modorában, vonalról-vonalra megalakít például egy ajkat, a felsőajkat az alsótól minden egyéni rendellenességükkel elhatárolja, pontosan följegyzi, hogy bizonyos lelki indulatban miként rándul meg a szája szöglete, rajzolva megméri a mosoly módját és a harag ráncát, csak azután festi rá lassan ennek az ajaknak a színét, láthatatlan ujjal kitapogatja húsosságát vagy keménységét, tudva megvonja a beárnyékoló bajusz kis sötétjének határát, — mindez azonban még csak a nyers forma, az ajaknak puszta testi alakulata és most kiegészíti jellemző funkciója, a beszéd ritmikája, a hang tipikus kifejezése, amit mint különlegeset odailleszt e külön-

leges szájhoz. És ahogyan itt egymagában ezt az egyetlen ajkat, előadásának anatómiai atlaszában csaknem félelmetes pontossággal éppen így határozza meg az orrot, arcot, állat és hajat, egyik részletet a másikhoz a legkifogástalanabbul hozzáfűzi és azután mindezeket a megfigyeléseket, az akusztikaiakat, fonetikaiakat, optikaiakat és motorikusokat egymással szemben még egyszer mérlegeli és összehangolja, hiszen hogy az ember egységes volta megnyilatkozásainak minden formájában egységesen nyilvánuljon meg, szükséges, hogy az ajak kifejezése a szemének, a szemé ismét a nevetésnek, a nevetésé matematikai pontossággal a szó bizonyos hanghordozásának feleljen meg. A részletmegfigyelések e fantasztikus számából azután a rendező művész gyököt von, a kábító tömeget keresztülnyomja az átvizsgáló választás szitáján, amely mindent, ami mellékes, elkülönít és csak a jellemzőt tartja vissza — a pazarló megfigyeléssel ilyenformán a tulajdonságok nagyon takarékos értékesítése áll szemben, ezeket a keveseket és összegyüjtötteket azonban egy egész könyv mindvégig nyomatékosan megismétli mindaddig, míg szuggesztív módon minden alakkal összekapcsoljuk jellemiségük azonnal elénktóluló látomását. Qualis artifex! — mily tudó mester rejtőzik előadásának látszólagos véletlensége és céltudattalansága mögött: valóban, egész könyvre lenne szükség, hogy a részletekig követhessük ennek a processzusnak a mechanikáját és bebizonyíthassuk, hogy éppen Tolsztojnál, a látszólag művészietlennél alakjainak nyilvánvaló egységessége a megfigyelések szövevényes gazdagságából sűrűsödik össze.

Csak miután minden érzékelhető szinte mértani pontossággal szilárdan meg van állapítva, a testi külső kész, csak akkor kezd a Golem, a láthatóan megszerkesztett ember beszélni, lélekzeni, élni. Tolsztojnál a lelket, a pszichét, az isteni pillangót mindig pókhálóvékonyságú megfigyelések ezerszemű hálója, bőr, izmok és idegek szövedéke tartja fogva. Dosztojevszki, az ő lángeszű ellenlábasa, éppen ellenkezőleg, a lélekkel kezdi meg az egyénesítést. Ott a lélek az elsődleges, önhatalmúlag alakítja a sorsát és a test csak lazán és könnyen, mint valami lenge rovarszárny simul átvilágító, tüzes magja köré. Sőt a legboldogabb pillanatokban át tudja égetni és fölemelkedik, fölröpül az érzelem légkörébe, a tiszta elragadottságba. Tolsztojnál, a világosanlátónál, az ébermű vésznél azonban a lélek sohasem tud röpülni, sőt még csak lélekzeni sem tud szabadon, a test kemény burokként és súlyosan a lélekre nehezedik és kegyetlenül mindig levonszolja a nehézkedés törvényébe. Ezért nem tudnak még legszárnyalóbb teremtményei sem sohasem Istenhez, sohasem tudnak a földből egészen ki- és fölrepülni, hanem mintha csak a hátukon cipelnék a saját testüket, teherhordó módjára lépésről-lépésre, fokról-fokra a súlyos teher és a földiesség alatt egyre és egyre kimerülve kapaszkodnak fáradságosan a fölmagasztaláshoz és a megtisztuláshoz. A psziche, Isten pillangója sohasem talál vissza egyenesen platói birodalmába, legföljebb begubózhatja magát és küzdelmes tisztulással és fáradalmas megkönnyebbüléssel átváltozhatik, de sohasem szabadulhat meg teljesen a földi test nehézségi erejétől, amelyhez kötve van minden ember,

mint valami ősvilági, eredeti bűnhöz. Tolsztoj tragikus komolyságának egy része valószínűleg ebben az elsőségben, a testinek a lelkin való ez uralomban keresendő, mert ez a szárnyatlan, humortalan művész tréfásan mindig arra emlékeztet, hogy ezen a földön élünk és a halál körülfog bennünket, hogy nem menekülhetünk és nem szökhetünk meg testiségünk ránkszegezett súlya elől, hogy media in vita körülvesz minket a ránkrohanó Semmi, hogy a valósághoz kötöttek és kivezető út nélkül vagyunk. «Több lelki szabadságot kívánok önnek», írta egyszer Turgenyev látnoki módon Tolsztojnak. Éppen ugyanezt kívánjuk az ő embereinek, valamivel több lelki szabadságot, valamivel több lelki röpülőerőt, eltávoznitudást a tárgyiból és testiből a derültségbe vagy jókedvűségbe vagy gondatlanságba, vagy legalább is azt, hogy álmodni tudjunk ezekről a tisztább, fényesebb világokról.

Őszi művészet, ezt a nevet lehetne neki adni: az orosz sivatag dombtalan szemhatáráról tisztán és élesen válik ki minden körvonal és a megsárgult erdők felől hervadás és elmúlás keserű szaga nyomul felénk. Álmodozó mosolygással nem vonul el felhő a tájék fölött, nem látjuk a napot és alig sejthetjük, ezért nem sugároz Tolsztojnak ama hidegtiszta világossága sem igazi melegen a szívünkbe és egészen másként hat ez a közömbös fény mint a tavaszé, amelyet lelkileg mindig a virágok és a szívek közeli kinyílásának forró reménye kísér. Tolsztoj tájképén mindig ősziesét érzünk: nemsokára tél lesz, nemsokára meghal a természet, nemsokára minden ember és éppen így bennünk az örök ember, kiélte magát. Világ álom

nélkül, ábránd nélkül, hazugság nélkül, ijesztően üres világ, de sőt világ Isten nélkül — ezt Tolsztoj csak később életérdekből eszeli ki, mint Kant államérdekből, a maga világegyetemébe — nincs más világossága, csak kérlelhetetlen igazsága, nincs egyebe, csak szintén kérlelhetetlen tisztasága. Lehet, hogy Dosztojevszkinél eleinte még komorabban, feketébben és tragikusabban nehezedik reánk a lélek világa, mint ez az egyforma hidegvilágosság, de Dosztojevszki az éjszakát olykor mámoros elragadtatás villámaival hasítja át, legalább pillanatokra megálmodott egekbe emelkednek a szívek. Tolsztoj művészete ellenben nem ismer ittasságot és nem vigaszt, mindig csupán szent-józan, átlátszó és mint a víz, nem mámorosító — hála csodálatos átlátszóságának, minden mélységébe leláthatunk, de ez a fölismerés sohasem itatja meg a lelket teljes elragadtatással és elbájolással. Aki, miként Tolsztoj, sohasem tud álmodni, sohasem tudja az embert a jelen dolgában megtéveszteni, aki nem ismeri az elragadtatást, amelyet a földtől megszabadult szépség ad, — az igazság mellett ez fölöslegesnek tűnik föl neki — az csak nagyszerűen azt tudja velük megsejtetni, hogy a természet foglya vagyunk, hogy kötve vagyunk a magunk meleg testéhez, megsejteti velünk a ránk mért túlontúl földi sorsot, de nem érezteti a szabadságot, amelynek segítségével a lélek kimenekül a maga komorságából. Komollyá tesz és elgondolkodóvá, mint a tudomány a maga megkövesült fényével, mélyreható tárgyilagosságával, ám boldoggá nem tesz Tolsztoj művészete.

De mennyire érezte ő maga, valamennyi közt

a legtöbbet tudó, szigorú szemével e kegyetlenségét és józanságát, kijózanító hatását művészetének az álom jóságos aranyfénye nélkül, a jókedv megszabadító szárnya nélkül, a zene kegyessége nélkül! És lelke legmélyén sohasem szerette, mert se neki, se másnak nem tudott életüknek boldogító, igenlő értelmet adni. Mert mily ijesztően reménytelen az egész lét e kegyetlen pupilla előtt: a lélek vonagló kis testmechanizmus a halál mindent körülvevő csöndjének közepette, a történet véletlen események értelmetlen káosza, a músból való ember vándorló csontváz, amely csak rövid időre van az élet meleg köpenyébe öltözve és ez az egész megmagyarázhatatlanul rendszertelen gépezet céltalan, mint a futó víz vagy a hervadó lomb. Soha, egy pillanatra sem hallható zene a mindennapiság e borongó egymásutánjában, soha fölemelkedés ebből a tehersúlyos nihilizmusból, soha egy mosoly a különös gépezet valami röpke bájosságán, mindig csak ennek a komorságnak szívtelen, kegyetlenül józan megmutatása, ennek az őrületnek szakadatlan boncolása, mindig csak ez a költés szorosan zárt keserű ajakkal, szigorúan és tépelődve őrködő szemmel, amely nem akarja magát valami vigasztaló ábránddal meghazudtoltatni. Ilyen körülmények közt valóban annyira érthetetlen, hogy Tolsztoj harminc évi árnyékrajzolás után hirtelenül elfordul művészetétől, hogy ezt a férfit elfogja az a legemberibb vágy, hogy az emberiséggel ne mindig csak földi léte céltalanságát értesse meg kegyetlenül és nyomasztóan, hogy lényének olyan megnyilvánulására vágyik, amely inkább megszabadítja bilincsétől azt a nyomasztóságot és másoknak meg-

könnyíti az életet, hogy olyan művészetre áhítozik, «amely jobb és magasabbrendű érzelmeket ébreszt az emberben»? Hogy ő is hozzá akar egyszer nyúlni a reménység ezüst lantjához, amely már a legcsekélyebb érintésre hittel telve hangot ad az emberiség keblében, hogy hazavágyódik ahhoz a művészethez, amely megszabadít, megvált minden földiesség tompa nyomásától? De hasztalan! Tolsztoj kegyetlenül tiszta, éber és túléber szeme az életet, amint van, nem tudja másként látni, csak a halállal beárnyékoltnak, homályosnak és kivezető-út nélkül; maga ez a művészet, amely nem tud hazudni és nem akar hazudni, sohasem tud igazi lelki vigaszt adni. Így ébredhetett az öregedő emberben az a vágy, hogy mert az igazi reális életet nem tudta másként látni és ábrázolni, csak tragikusan, *magát az életet változtassa meg*, jobbá tegye az embereket, *erkölcsi ideállal vigaszt adjon nekik*, a lélek mennyországát építse komor, mechanikailag megkötött testiségük fölé. És második korszakában Tolsztoj, a művész valóban már nem éri be azzal, hogy egyszerűen bemutassa az életet, hanem tudatosan *értelmet, etikai föladatot keres a művészetének*, amennyiben a lélek megnemesítésének és fölmagasztalásának szolgálatába állítja. Regényei, novellái ezentúl a világot már nemcsak a maga valósága szerint megalkotni, hanem ujjáalkotni is akarják azzal, hogy a műben a helyes cselekvés, az új és szükséges emberiesség mintaképeit tisztán észrevehetően elkülönítik a méltatlan, az igazságnak még tudatára nem ébredt alakoktól és így «nevelően» hatnak; ebben a korszakban Tolsztoj egész külön fajtájú műremekekbe fog

ebele, amelyek nem érik be csupán azzal, hogy szórakoztatnak és alakítanak, hanem hódítani is dóhajtanak, azaz az olvasót példákkal a rossztól óvni, mintaképekkel a jóban megerősíteni akarják: a későbbi Tolsztoj az élet puszta írójából az élet bírójává emelkedik föl.

Ez a célzatosan oktató irányzat már észrevehető az «Anna Karenina»-ban, az erkölcsös és az erkölcstelen már itt, de még önkéntelenül és kevésbbé világosan, elválasztódik egymástól a sorsban. Vronszkit és Annát, az érzékembereket, a hitetleneket, a szenvedelmükben önzőket büntetés éri, a lelki nyugtalanság tisztítótüzébe zuhannak, ellenben Kitty és Levin fölemelkedik a megtisztulásba; az eddig megvesztegethetetlen leíró most először próbál a maga teremtményei mellett és ellen állást foglalni, az erkölcsi és ezt az állástfoglaló célzatot iskolakönyvszerűen aláhúzza, a főhitelveket mintegy fölkiáltójelekkel és idézőjelekkel megsűrűsíti; ez az oktató mellékszándék egyre türelmetlenebbül nyomul előre. A «Kreutzerszonáta»-ban, a «Föltámadás»-ban végül már csak vékony költői ruha leplezi a morál-teológiát és a legendák már teljesen a prédikátornak szolgálnak. A művészet lassanként már nem végcél, öncél lesz Tolsztoj számára, hanem «a szép hazugságot» már csak akkor tudja szeretni, ha az «igazságnak» szolgál, de már nem mint azelőtt, a valódinak, az érzéki-lelki realitás igazságának, hanem mint ő hiszi, felsőbb, szellemi, valiási igazságnak, amely válságában nyilvánult meg előtte. Tolsztoj ettől kezdve nem a tökéletesen kialakított, az emberiségnek nagyszerűen elgondolt és lángeszű könyveit mondja «jó» könyveknek, hanem tekintet

nélkül művészi értékükre, egyesegyedül azokat, amelyek «a jót» segítik, az embert türelmesebbé, szelídebbé, keresztényebbé, érzőbbé, szeretőbbé, szociálisabbá segítenek alakítani, úgy hogy a derék és banális Auerbach Bertoldot fontosabbnak tartja, mint azt az «ártó» Shakespearet. A mérték a művész Tolsztoj kezéből egyre jobban az erkölcsi oktatóéba csúszik át: az emberiség leírója, a páratlan, tudatosan és tisztelettel visszavonul az emberiség megjavítója, a moralista elől, akinek a művészet csak szerszám új vallásosság fölépítéséhez és nem már maga is szent küldetés e földön.

De a művészet, amely türelmetlen és féltékeny, mint minden isteni, megbosszulja magát azon, aki megtagadja. Ahol szolgálnia kellene, rabul alá kellene magát rendelnie egy állítólagos felsőbb hatalomnak, hevesen megtagadja a segítségét még a legjobban szeretett mestertől is és éppen azokon a helyeken bágyad el és halványodik azonnal Tolsztoj figuráinak elemi érzékiessége, ahol már nem szándéktalanul, hanem oktatva alakít; a józanság szürke, hideg sugara hatol be ködszerűen, az ember logikai terjengősségen csetlik-botlik és nagynehezen tapogatódzva tud belőle kijutni. Habár később «Gyermekkori emlékek», «Háború és béke» műveit, mesternovelláit erkölcsi fanatizmusból megvetően «rossz, haszontalan, közömbös könyv»-nek mondja, mert csak esztétikai, tehát «alsóbbrendű élvezetet» — halljad Apolló! — elégítenek ki, valójában mégis ezek a mesterművei és a céltudatosan erkölcsiek a törékenyek. Mert minél inkább átengedi magát Tolsztoj «erkölcsi deszpotizmusának», lángeszének őselemétől, az ér-

zékvalóságtól minél jobban eltávolodik a dialektikai légvárakba, mint művész annál egyenetlenebbé válik: minden ereje, mint Anteusznak, a földből van. Ahol Tolsztoj pompás, gyémántéles szemével az érzékelhetőbe tekint, ott zseniális marad késő aggkoráig, ahol a felhősben, a metafizikaiban tapogatódzik, mértéke ijesztő módon csökken és szinte megrendítő annak látása, mily erőszakosan akar mindenáron a szellemiben lebegni és röpülni az a művész, akinek a sors azt rendelte, hogy súlyos léptekkel kemény földünkön járjon, azt szántsa, boronálja, megismerje és leírja, mint korunkban senki más.

Tragikus meghasonlás ez, örökké megismétlődő minden műben és minden időben: ami a művet értékesebbé akarja tenni, a meggyőződéses és a meggyőzni akaró lelkület többnyire értéktelenebbé teszi a művészt. Az igazi művészet önző, nem akar mást, csak magát és tökéletességét és az igazi művész csak a művével törődhetik, nem az emberiséggel, amelynek szánja. Így Tolsztoj is addig legnagyobb, ameddig közömbösen, könyörtelenül, megvesztegethetetlenül, szánalomtól meg nem zavarva és félre nem vezetve alakítja az érzékvilágot. Mihelyt szánakozóvá válik, művével segíteni, javítani, vezetni és tanítani akar, művészete veszít megható erejéből és sorsa valamennyi alakjánál megrendítőbb alakká teszi őt magát.

ÖNÁBRÁZOLÁS.

«Életünk megismerése annyi, mint minmagunk megismerése.»

Russanovhoz 1903.

Ez a szigorú tekintet kérlelhetetlenül nézi a világot, kérlelhetetlenül magamagát is. Tolsztoj természete nem tűr meg sem befelé, sem kifelé a földi világban semmi homályt, semmi ködöset, semmi beárnyékoltat: aki tehát mint művész ahhoz van hozzászokva, hogy akarva nemakarva a legkifogástalanabbul lássa meg egy fa pontos körvonalát vagy egy fölijesztett kutya vonagló mozdulatát, az magamagát sem szívelheti el valami homályos és érthetetlen keverékként. Ezért elemi kutatásvágya ellenállhatatlanul és kezdettől fogva szüntelenül magamagát vizsgálja: «Alaposan meg akarom magam ismerni», írja a naplójába a tizenkilenc éves és ettől a pillanattól egészen nyolcvanhárom éves koráig nem némul el többé a maga lelki alakulásának éles, figyelő, bizalmatlankodóan éber vizsgálata. Szánalom nélkül, mint mindenki iránt, a maga megfigyelésének klinikai kése alá teszi Tolsztoj minden érzelmének idegét, minden még egészen friss gondolatát; ez az óriási életerejű ember éppen olyan pontosan akarja magát ismerni, mint amily hevesen érez. Az igazságnak akkora fanatikusa,

mint Tolsztoj, nem is lehet más, csak szenvedélyes autobiográf.

De az önábrázolás feszültsége, ellentétben a világábrázolással, sohasem lazul a művészi alkotásban való egyszeri teljesítménnyel. Az alkotó az idegen, kitalált vagy látott alakot lezártan teljessé tudja tenni azzal, hogy alkotásába belefoglalja: a köldökzsinórt a születés után letépi és most már elválasztva éli létét, gondolatban a kitalált alak. El van távolítva, mint a gyermek anyja vérkeringéséből, önálló és önhatalmú; a művész azzal, hogy kialakítja, megszabadítja magát tőle. A saját én ellenben egyszeri leírással tökéletesen sohasem hasítható le, mert egyszeri vizsgálódás nem végezhet az állandóan változó énnel. Ezért azok a nagy magukatadók egész életükön keresztül megismétlik a maguk képét, a tükör előtt kezdik ők, Dürer, Rembrandt, Tizian legelső ifjúkori műveiket is csak kimerült kezükből ejtik ki, mert a maguk fizikai alakjában éppen úgy izgatja őket a szilárdan-állandó, mint az átváltozás folytonossága és az idők folyásában minden korábbi kép újra és újra magamagát árasztja el. A nagy valóságrajzoló Tolsztoj szintígy sohasem ér partot az önábrázolással. Alighogy bemutatta magát, mint hiszi, végleges alakban, akár mint Nechludoff, Besuchoff vagy Pierre vagy Levin, a befejezett műben már nem ismeri meg saját arculatát és hogy a megújult formát elfogja, újra kell kezdenie. Amily fáradhatatlanul iparkodik Tolsztoj, a művész a maga lélekárnyékát megragadni, éppen annyira mindig meszebbre menekül lelki valója, mindig új és el nem végezhető föladatot adva, amelynek megoldására á-

landóan csábítva érzi magát ez az akaratóriás. Így azután a titáni munkának e hatvan éve alatt nem születik meg mű, amelyben valamiféle formában ne lenne meg Tolsztoj körvonala, de egy sincs, mely egymagában tudná megmutatni ennek az embernek a nagyságát; csak valamennyi regénye, novellája, naplója és levele egybefoglalva adja az ő önábrázolását, egyszersmind azonban a legsokoldalúbb, legátdolgozottabb, legélesebb és legállandóbb önarcképet is, amelyet a mi századunkban ember hátrahagyott.

Mert ez a nemkitaláló, aki mindig csak átélt és kitapasztalt dologról tud beszámolni, sohasem tudja szemhatárából magamagát, az élőt, az észrevevőt kikapcsolni. Amilyen egocentrikus a saját kétségbeeséseig, még az elragadtatás pillanataiban sem veszti el a maga én-érzését, boncolgató ébersége soha, még szenvedelemben sem húnyja be szemét. Sohasem tudja magát Tolsztoj — és mit adna érte, ha saját énje nem árnyékolna be ily komoran! — sohasem tudja magát ez a minden érzékében öntudatos ember csak egy pillanatra is megszabadítani a maga testiségétől, sohasem tud magáról megfeledkezni még ősi elemével, a természettel szemben sem. «Én szeretem a természetet, ha mindenfelől körülvesz engemet (figyeljük meg: «engemet» és «én»), de nekem benne kell lennem. Szeretem, ha a meleg fuvallatok körülcirógatnak és azután végtelen messziségbe vonulnak, ha a gyönge fűszálak, amelyeket ültömben összenyomok, zöld színüket odaköl-csönzik a téres mezőnek.» Még a legboldogítóbb tájékot is, hiszen látjuk, csak mint sugarat és körkerületet érzi, amelynek középpontjába le-

kötve ott reked az én, minden mozgás elmozdíthatatlan súlypontja és az egész szellemi világ éppen így gömbölyödik csakis az ő testszellemi személye köré. Nem mintha aljas értelemben hiú lenne Tolsztoj, fennhéjázó, gőgös, magával eltelt, mintha ő lenne a világ közepe, — ellenkezőleg, minden önérzete mellett sokkal bizalmatlanabb volt a maga erkölcsi értékével szemben, mint bárki — de sohasem tud megfeledkezni a maga óriási testéről, magátmegérzése börtönéről, nem tudja magát elvonatkoztatni, a szárnyatlantól teljesen megtagadta a sors azt a kegyet, hogy magamagától valami álomba, valami ábrándba, valami földfölöttibe menekülhessen. Szüntelenül, kényszerítve, gyakran akarata ellenére a kimerülésig vizsgálgatnia, megfigyelnie, magyarázgatnia kell magát, éjjel-nappal őrt kell állania a maga életén. Ilyenformán egy pillanatig sem pihen meg autobiográfiai dühe, akárcsak a vér ereiben, a szívkamra a keblében, a gondolatok a homloka mögött: a költés neki mindig magáról ítélés és jelentés. Nincs is az önábrázolásnak olyan formája, amelyet Tolsztoj ne gyakorolt volna, az egyszerű elbeszélés naiv formája, az emlékezés tisztára mechanikus tényreviziója, a pedagógiai, az erkölcsi ellenőrzés, az erkölcsi vád és a lelki gyónás, az önábrázolás mint önfékezés és magatüzelés, önéletrajz mint esztétikai és mint vallási aktus, — nem, az ember sohasem készül el mindezeknek a formuláknak, motívumoknak, e meztelen és álarcszerű önábrázolások teljes kábító sokféleségének egyenként való leírásával; de bizonyosnak látszik az, hogy Tolsztoj, amint a leggyakrabban lefényképezett, azonképpen a leg-

jobban dokumentált embere is az új kornak. A tizenkét évest nem kevésbbé ismerjük a naplójából, mint a nyolcvan évest, ismerjük ifjúkori szenvedelmeit, házassági tragédiáját, legmeghittebb gondolatait éppen oly okiratszerűen pontosan, mint legbanálisabb és legbotorabb cselekedeteit, mert itt is, teljes ellentétben Dosztojevszkivel, aki «zárt ajakkal» élt, Tolsztoj «tárt ajtóknál és ablakoknál» szeretett élni. E fanatikus magalemeztelenítésnek köszönhetjük minden mozdulatának és lépésének, nyolcvan éve minden legröpkébb és jelentőség nélkül való epizódjának ismeretét, éppen úgy, mint ahogyan fizikai képét ismerjük számtalan reprodukcióból, ahogyan a cipőjét foltozza és a parasztokkal beszélget, lóháton és szántás közben, az íróasztal mellett és lawn-tennis közben, a feleségével, barátaival, unokájával, sőt alva és a halálban. És ezt a páratlanul testszellemi bemutatást és magadokumentálást azonfölül még szinte ellenjegyzi egész környezetének, feleségének és leányának, titkároknak és riportereknek és esetleges látogatóknak visszaemlékezése és följegyzése: azt hiszem, hogy a Tolsztojról szóló megemlékezések papirosára fölhasznált faanyagból még egyszer föllehetne építeni Jasznaja Poljana erdőségeit. Soha költő ily nyíltan nem élt, ritkán volt egy is közlékenyebb az emberekkel. Goethe óta nem ismerünk belső és külső megfigyeléssel annyira maradék nélkül dokumentált alakot, mint az övé.

Tolsztoj magamegfigyelésének e kényszere annyira nyúlik vissza, mint maga az öntudata. Már jóval mielőtt beszél, a rózsás, esetlenül bukdá-

csoló gyermektestben kezdődik és csak nyolcvanharmadik évében a halottaságyon ér véget, amikor a kikívánkozó szó már nem tud megbirkózni a beszéddel és az elhaló ajak már csak érthetetlen lehelettel susog az ürességbe. Ez óriási távolságon belül azonban, a kezdet hallgatásától a vér hallgatásáig nincs egyetlen pillanat beszéd és írás nélkül. Már tizenkilenc éves korában, alighogy kikerült az iskolából, a diák naplót vásárol. «Sohasem írtam naplót», írja mindjárt az első lapra, «mert nem láttam, mi haszna ennek, most azonban, amikor képességeim kifejlesztésével vagyok elfoglalva, a napló nyomán követni tudom majd fejlődésem menetét; a naplóba életszabályokat írok és a naplóban föl kell jegyezve lenniök jövő cselekedeteimnek is.» A még tejfelesszájú legényben már ott rejtőzködik a jövőbeli világpedagógus Tolsztoj, aki kezdettől fogva az életet «komoly üzletnek» tekinti, amelyet tárgyilagosan és kellő ellenőrzéssel kell vezetni. Tisztára kereskedő módjára először is kötelességeinek kontóját, eltökélt szándékainak és teljesítményének tartozik és követel lapját készíti el. Személyének tőkeértékével a tizenkilenc éves már teljesen tisztában van. Mindjárt az első leltárkészítéskor konstatálja, hogy ő «különleges ember», akire «különleges» föladat vár: de ugyanekkor a még félig gyermek már könyörtelenül megállapítja, mily rengeteg akaraterőre lesz még szüksége, hogy tunyaságra, szeszélyességre, türelmetlenségre és érzékiségre hajló természetétől valóban erkölcsös életművet csikarjon ki. A koraérett pszichológus mágikusan tudó ösztönével már fölismeri a leggonoszabb veszedelmét — a túlbecsülés,

az erőpazarlás, az időpocsékolás, a zabolátlanság tipikusan orosz veszedelmét. Hogy egyetlen napot se veszítsen el kihasználatlanul, ilyen módon maga csinálja meg magának minden napi teljesítmény ellenőrző készülékét, a napló tehát elsősorban ösztönzésül szolgál arra, hogy magát pedagógiailag serkentse, alaposan megismerje és — egyre meg kell ismételni Tolsztoj szavát — «a maga életén őrködjék.» Teljes kíméletlenséggel foglalja például össze a fiú egy nap eredményét: «12-től 2-ig Bigicsevvel nagyon is nyíltan beszéltem, hiú, önámító. 2-től 4-ig testgyakorlat: kevés állhatatosság és türelem. 4-től 6-ig ebédeltem és fölösleges bevásárlást tettem. Otthon nem írtam: lustaság; nem tudtam magamat elhatározni, vajjon elutazzam-e Wolkonszkijhoz; ott keveset beszéltem: gyávaság. Rosszul viseltem magamat: gyávaság, hiúság, meggondolatlanság, gyöngeség, lustaság.» Már a gyermek keze ily korán, ily kíméletlenül keményen ragadja magát torkon és ez a kemény megmarkolás hatvan éven át nem enyhül; mint a tizenkilenc éves, éppen úgy még a nyolcvankét éves Tolsztoj is készen tartja maga számára a korbácsot, öregkori naplójában éppen úgy illeti magát a «gyáva, rossz, lusta» szitokkal, ha a kifáradt test nem engedelmeskedik teljesen az akarat spártai fegyelmének. Tolsztoj az első pillanattól az utolsóig őrt áll a maga élete előtt, mint a maganevelés szorosan kemény, kötelességdühös őrmestere, aki korholással, fenyegetődzéssel és fájó puskatuslökésekkel fölzavarja magát minden nyugalomból és tunyaságból a tökéletesedés felé.

De csaknem éppen olyan jókor, mint a kora-

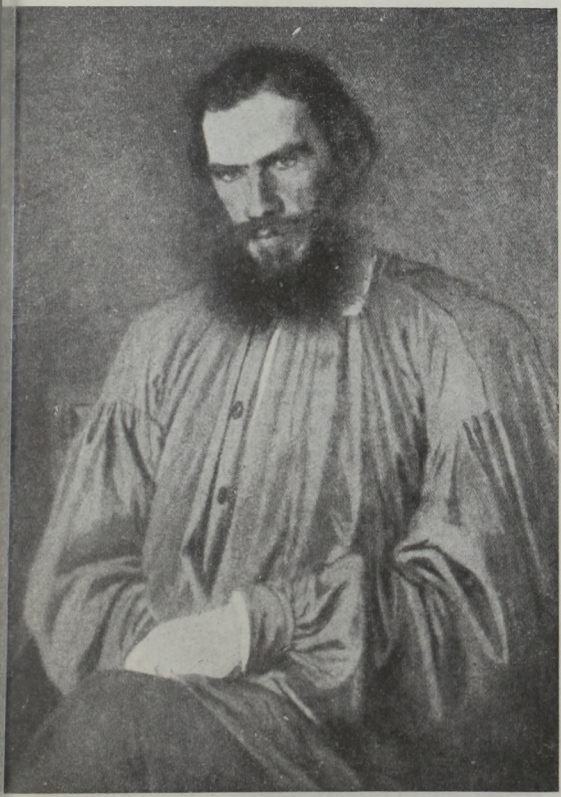

TOLSZTOJ NEGYVENÖTÉVES KORÁBAN

Kramszkoj festménye után.

TOLSZTOJ JASZNÁJA-POLJÁNAI BIRTOKÁN

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

rett moralista, Tolsztojban a művész is már a maga képe után vágyakozik és huszonhárom éves korában — példátlan a világirodalomban! — háromkötetes önéletrajzba fog bele. Az ifjú még nem tapasztalt az életből semmit, tehát huszonhárom éves korában az egyetlen élményt, a maga gyermekségét választja tárgyul. Éppen olyan naiv módon, ahogyan a tizenkét éves Dürer fogja kézbe az ezüst irónt, hogy leányosan kesztyű, a tapasztalattól még nem ráncos gyermekarcát valami kezeügyébe eső lapra lerajzolja, a helyhedző bajuszú akkori Tolsztoj hadnagy, aki mint tüzér egy kaukázusi erődbe vetődött, jókos kíváncsiságból megkísérli, hogy magamagának elbeszélje «gyermekkorát», «gyermekveit» és «ifjúságát.» Nem gondol akkor arra, hogy kinek írja és legkevésbbé gondol irodalomra, ifjságra, nyilvánosságra. Ösztönszerűen annak az unszolásnak engedelmeskedik, amely azt kívánja, hogy a az önábrázolása útján tisztába jöjjön magával és ezt a homályos kényszerűséget még nem világosítja meg semmi céltudatosság és még kevésbbé — mint később követeli — «az erkölcsi kívánalom fénye.» A kis tiszt ott a Kaukázusban föltétlenül ösztönszerűen cselekszik, kíváncsiságból és unalomból mint szeretetteljes műkedvelő festi le magának szülőföldjének és gyermekségének képeit, nem tud még semmit a később Tolsztojnál megnyilvánuló üdvhadseregféle magatartásról, a «jóra» megtérés «gyónásáról», abban sem fárad, hogy «fiatalkorának förtelmeit» rikítóan figyelmeztetve kiplakátozza, hogy másoknak hasznára legyen — nem, senkinek a hasznára, egyesegyedül a még félig gyermeknek naiv játé-

kos ösztönéből, aki nem élt még át mást, mint azt, «hogyan siklott át észrevétlenül a kisgyermekből ifjúvá», írja le a huszonhárom éves maroknyi létét, első benyomásait, apját, anyját, a rokonokat, a nevelőket, embert, állatot és természetet és hála ama fönséges nyíltságnak, amely mindig csak a szándéktalant ismeri, sikerült is neki. Mily csillagtávolságnyira van még ez a gondtalan mesélés Tolsztoj Leo tudatos írónak komoly és mélyreható boncolgatásától, aki a maga állásának kedvéért kötelezettnek fogja magát érezni, hogy a világ előtt mint vezeklő, a művészek előtt mint művész, az Isten előtt mint bűnös és önmaga előtt mint saját alázatosságának példája jelenjék meg; aki itt most mesél, csak vidám fiatal nemes, aki nem akarja minden éjjelét a kártyaasztalnál eltölteni és aki az idegenek közepette az otthon meleg környezetére, régen eltűnt alakok jóságára vágyakozik. Amikor azután bekövetkezik a nem várt dolog és az a minden cél nélkül írott önéletrajz ismertté teszi a nevét, Tolsztoj Leo azonnal abbahagyja a folytatást, a «férfiéveket»; a neves író sohasem találja meg többé a névtelennek hangját, soha nem is sikerült többé az érett mesternek ily tisztán képszerű önarckép. Mert bármennyit kap is minden művész a nyilvánosságtól, valami pótolhatatlant mégis elvesz tőle, a magáhozbeszélésnek, a megnemlesettségnek és szándéktalanságnak elfogulatlanságát, bizonyos naiv igazmondást, amely csak a névtelenség homályában lehetséges. Az irodalomnak még egészen rabszolgájává nem lett minden emberben a hírnévvel együtt fokozott lelki szégyenérzet támad föl; a magándolognak

álarc mögé kell rejtőzködnie, hogy elkerülhetetlen színészkedés vagy hazudozás el ne torzítsa azt az igazlelkűséget, amelyet csupán az ismeretlen, a világ kíváncsiságától még meg nem sebzett ember ismer. És félszázadig tart, — Tolsztojnál minden szám nagy lesz, mint az orosz föld — míg a tökéletesen rendszeres önábrázolásnak az ifjú által játékosan fölkapott ama gondolata a művészt újra foglalkoztatja. De a vallásos irányba fordulása következtében azután mennyire megváltozott a föladat, az emberiséget illető erkölcsi pedagógiai föladat lett arra rendelve, hogy ne csupán magát megismerje, hanem hogy ezzel az önarcképpel egyszersmind egy világ tanítását és megtérítését szolgálja. «Minden ember életének lehetőleg igaz leírása nagyértékű és kell, hogy nagy hasznára legyen az embereknek.» Így tehát nyomatékosan bejelenti azután föladatát és a nyolcvan éves körülményesen nekikészülődik ennek a döntő igazolásnak, de alighogy belefogott, abba is hagyja, ámbátor még mindig «hasznosabbnak tart ilyen teljesen igazmondó önéletrajzot . . . mint mindazt a művészi fecsegést, amely tizenkét kötetemet tölti meg és amelynek a mai emberek egyáltalán meg nem érdemelt jelentőséget tulajdonítanak.» Mert az igazlelkűség mértéke nála saját léte fölismerésével évről-évre nagyobb lett, megismerte minden igaznak sokértelmű, feneketlen és alakítható formáját és ahol a huszonhárom éves gondtalanul végigsuhan korcsolyáján miként tükörsíma fölületen, ott a felelősséget érző, a tudatosan igazságot kereső elcsüggedve visszaretten. Aggódik «a fogyatékosságok, a becstelenségek miatt, ame-

lyek óhatatlanul belopódzkodnak minden önéletírásba», attól fél, hogy «ha nem is lenne határozott hazugság, az ilyen önéletrajz mégis hazugsággá válnék hamis megvilágítás által, a jónak tudatosan szebb fényben föltüntetésével és a gonosznak elhomályosításával.» És nyíltan bevallja: «Azután meg, mikor elhatároztam, hogy megírom a meztelen igazságot és életem semmi rosszaságát nem titkolom el, megijedtem attól a hatástól, amelyet az ilyen önéletrajznak gyakorolnia kell.» Minél állhatatosabban vizsgálgatja a későbbi moralista Tolsztoj a veszedelmeket, ő, aki már csak másokkal, a «hatással» törődik, annál világosabban látja, hogy «az önszeretet Charybdisze és a túlnagy őszinteség Scyllája közt» ép és őszinte lélekkel nem tud keresztülhaladni és éppen az abszolut igazmondás tisztelete okából marad el ez az erkölcsös, «a jó és a gonosz álláspontjából» tervezett önábrázolás, amely tartózkodás nélkül föl akarta tárni életének «egész alávalóságát és gyalázatosságát.» De ne sirassuk meg túlságosan ezt a veszteséget, mert amaz időkben született irataiból, például a «Gyónás»-ból határozottan tudjuk, hogy ama vallási válság óta Tolsztoj számára az igazságérzet mindinkább a maga lealacsonyításává, a maga megkínzásán érzett fanatikus és flagellánsi örömmé vált és amaz évek minden vallomása saját lényének erőszakos és görcsös szidalmazásába csapott át. Hiszen az utolsó éveknek ez a Tolsztoja már nem is akarta magát bemutatni, hanem meg akarta magát alázni az emberek előtt; «olyan dolgokat mondani, amelyeket szégyelt magamagának bevallani» és így ez a végérvényes önábrázolás állító-

lagos «alávalóságának» és bűnének erőszakos pellengérre állításával alighanem a valóság eltorzítása lett volna. Ezenfelül teljesen el lehetünk nélküle, mert hiszen amúgy is van Tolsztojnak egy másik és pedig egész életére kiterjedő nagyidőt magába foglaló önábrázolása, a legtökéletesebb talán, amelyet Goethe kivételével költő magáról adott, persze éppen úgy mint Goethe, nem egy műben, hanem műveinek, leveleinek és naplóinak hézag nélkül, hiány nélkül egybeformálódó gazdagságában, műveinek összeségében. Ez a mindig a maga énjével foglalatoskodó művész legkülönbözőbb korszakaiban, regényeiben és novelláiban aligha mutatta be magát ritkábban, mindig más és mindannyiszor fölismerhető képen, mint Rembrandt; egész rengeteg életének nincsen olyan jelentékeny külső mozzanata, belső létének nincsen olyan válsága, hogy igazi költő módjára valamelyik fölismerhető hasonmásában meg ne testesítette volna. A «Kozákok» kis nemes hadnagya, Olenin, aki a moszkvai búskomorságból és tétlenségből a hivatásába és a természetbe menekül, hogy ott magára találjon, ruhájának minden száláig, arcának minden ráncáig pontosan a fiatal Tolsztoj tüzérkapitány; a «Háború és béke» tépelődő, sűrűvérű Pierre Besuchovja és későbbi testvére, Levin, «Anna Karenina» istenkereső, a lét értelmét lázasan kutató falusi nemese félreismerhetetlenül Tolsztoj, válságának előestéjén. Senki sem fogja félreismerni, hogy «Szergiusz páter» csuhájában a híres ember küzd szentségért, hogy az «Ördög»-ben az öregedő Tolsztoj áll ellent egy érzéki kalandnak és hogy Nechludov hercegben, valamennyi alakjának e

legkülönösebbjében (egész művén átvonul), az ő lényének rejtetten óhajtott alakját, az Ideál-tolsztojt, akire minden szándékát és tettét rárakja, lelkiismeretének e teremtő tükrét látjuk meg. Sőt «A mécses világít a sötétben» ama Saryzinja oly vékony álarcot visel és oly tökéletesen elárulja Tolsztoj családi tragédiájának minden jelenetét, hogy még ma is minden színész róla vesz mintát. Olyan nagy lélek, mint Tolsztoj, kényszerülve volt arra, hogy magát egész sereg alakba ossza szét; csak művének nagy időközeiben egyik lapot a másik után összekeresve, ismerjük meg közösségükből ezt az egyet, de akkor azután teljesen és minden titokzatosság nélkül. Ezért annak, aki Tolsztoj költői műveit figyelmesen és vigyázva tudja olvasni, tulajdonképpen fölösleges minden életrajz és adatszerű jellemzés. Mert nincs idegen megfigyelő, hogy filológiai világosságra nézve fölülmúlná ezt a magátmegfigyelőt. Levezet bennünket legveszedelmesebb összeütközéseibe, leleplezi legrejtettebb érzelmeit, mint Goethe verse, Tolsztoj prózája sem jelent mást, mint egyetlen, egész életen keresztül folytatott, egyik képpel a másik után bővülő vallomást.

Éppen ez a folytonosság és csakis ez emeli Tolsztoj életművét az önábrázolás legfölsőbb rangjába, amelyet prózaművésztől egyáltalán ismerünk. Össze nem hasonlítható egy Casanova csupán egyszeri vagy Stendhal töredék leírásával: mint az árnyék a testet, Tolsztoj az alakjaiban állandóan követi magát. Ezt a módszert, sőt ezt a kényszert, hogy magamagát adja mint költői képet, alapjában véve minden művész ismeri. Hiszen a költő, mint a túltelített, többféle sorssal

túlterhelt ember, akit minden esemény megtermékenyít, mindig alkotásaiban adja tovább úgy elragadtatását, amely hevíti, mint a válságait. Míg azonban a legtöbb, mint Stendhal «Fabricio»-jában, Gottfried Keller a «Zöld Henrik»-ben, Joyce «Stefan Dädalus»-ban egyszeri, tartós álarcban lép az ember elé, addig Tolsztoj ama hallatlan és folytonos változásának megfelelően minden évtizedben új alakban formázza meg a maga képét és ezért nem egyszerinek és meg nem változónak ismerjük és látjuk őt, hanem mint gyermeket és ifjút, mint gondtalan hadnagyot, mint boldog férjet, mint Istenválságának Saulusát és Paulusát, mint harcost és félig szentet, mint tisztánlátó és magától megnyugtatott aggastyánt, mindig más és mindig ugyanaz, szinte kinematografikus arckép, folyó és továbbfejlődő, egyszeri és merev önéletrajz helyett. De a költő képeinek e sorát nagyszerűen kiegészíti még a gondolkodónak észbeli magaellenőrzése, a napló, a levelek, amelyek napról-napra, óráról-órára egészen halála órájáig kísérik a figyelőt, úgy hogy e sokoldalú lelki világon belül alig akad egyetlen üres, át nem kutatott hely, terra incognita; meghányvet minden társadalmi, minden családi, minden epikai, csakúgy mint irodalmi, időleges mint metafizikai kérdést; Goethe óta halandó költőnek szellemerkölcsi tevékenységét ennyire hiánytalanul és kimerítően nem ismertük meg. És mert Tolsztoj e rendkívüliségen, e látszólag emberfölötti emberiségen belül, éppen úgy mint Goethe, mégis csak normális, egészséges, teljesen kiegyensúlyozott, semmi tekintetben sem félrekalandozó vagy patológikus ember, a fajta tökéletes pél-

dánya, a lelki és testi egyensúly jelképe, egyben és mindig az örök Én és az általános Mi, ezért — újra csak mint Goethénél — kicsiben magát az emberiséget látjuk meg ebben a dokumentumszerűvé lett létben.

VÁLSÁG ÉS ÁTALAKULÁS.

«Az ember életében az a legfontosabb pillanat, amikor énjének tudatára ébred; ennek az eseménynek következményei a legjótékonyabbak vagy a legrettenetesebbek lehetnek.»
1898 november.

Az alkotásban keggyé lesz minden veszedelem, segítséggé és ösztönzéssé minden akadály, mert ismeretlen erőket állít talpra és újít meg. Ha egy élet hatni akar a világra, akkor nem szabad pihennie, mert nem kevésbbé mint minden fizikai, a szellemileg teremtő erő is változásból és átalakulásból nő; költői exisztenciára nézve semmi sem veszedelmesebb, mint a megelégedés, a mechanikai munka és a síma pálya. Tolsztoj pályafutása csak egyetlenegyszer ismeri ezt a magáról megfeledkező pihenést, az ember e boldogságát, a művész e veszedelmét. A magához való zarándoklat közepette elégedetlen lelke csak egyszer ajándékoz magának pihenőt, tizenhat évet nyolcvanhárom életévén belül; csakis a házasságkötésétől egészen a «Háború és béke» és «Anna Karenina» regények befejezéséig terjedő időben élt Tolsztoj békében magával és művével. Tizenhárom évre (1865—1878) megnémul a napló is, lelkiismeretének e bakója, Tolsztoj a boldog, a művébe

betemetkezett már nem magát figyeli, hanem csakis a világot. Nem kérdez, mert teremt, hét gyermeket és két leghatalmasabb epikai művét: akkor és csakis akkor él Tolsztoj, mint minden más gondtalan ember, a család polgáriasan tisztességes egoizmusában, boldogan, megelégedetten, mert megszabadulva «az irtózatos kérdéstől a miért után.» «Nem tépelődöm már a helyzetemen (vége minden tépelődésnek) és nem vájkálok érzelmeimben, családomhoz való viszonyomban csak érzek és nem elmélkedem. Ez az állapot rendkívül sok szellemi szabadságot ad nekem.» A magávalfoglalkozás nem gátolja a belső alakítást, a kérlelhetetlen őrszem az erkölcsi én előtt álmosan visszavonul és a művésznek szabad mozgást, teljes érzékbeli játékot enged. Ezekben az években Tolsztoj Leo híressé válik, négyszeresére szaporítja vagyonát, fölneveli gyermekeit és megnagyobbítja a házát, de hogy a boldogság kielégítse, jóllakjék a dicsőséggel, a gazdagságon megbízzék, az nem adatott meg hosszú időre ennek az erkölcsi lángésznek. Minden alakítástól visszatér a tökéletes magaalakításnak saját ősi művéhez és mert semmi Isten nem bocsát rá nyomorúságot, maga megy elébe. Mivel kívülről nem ajándékoznak neki valami végzetet, belülről akarja a tragikumát megteremteni. Mert az élet — és hozzá még ily hatalmas! — mindig függőben akar maradni. Ha kívülről, a világ felől megszűnik a végzet beáramlása, a lélek belülről új bugyogó forrást ad magának, hogy el ne apadjon a lét körforgása. Ami Tolsztojjal kortársainak megmagyarázhatatlan meglepetésére az ötvenedik évéhez közeledve történik, hirtelen távolodása a művé-

szettől, a valláshoz való fordulása, ezt a jelenséget egyáltalán ne lássuk rendkívülinek, e legegészségesebb ember fejlődésében hiába keresünk valami rendellenességet. Rendkívüli módon, mint Tolsztojnál mindig, csak érzésének hevessége nyilatkozik meg. Mert az az átkapcsolódás, amit Tolsztoj ötvenedik évében végez, nem szemléltet semmi mást, mint azt, ami a legtöbb férfinál, csak a csekélyebb intenzitásnak, láthatatlan marad: a testszellemi szervezet alkalmazkodását a közeledő öregséghez, *a művész klimaktériumát.*

«Megállt az élet és nyugtalanító lett», így formulázza meg ő maga lelki válságának kezdetét. Az ötvenéves ahhoz a válságos holtponthoz érkezett, ahol a plazma plasztikus formaereje csökkenni kezd és a lélek megmerevedéssel fenyegetődzik. Az érzékek már-már nem hatolnak be oly alakítóan a teremtő cellák engedékeny formázóanyagába, a benyomások színének ereje, mint fokozatosan megszürkült hajáé, meghalványul, megkezdődik az a második, szintén Goethe révén ismert korszak, amikor az érzékek meleg játéka a fogalmak sotujává és átlátszó kategóriájává magasztosul, a tárgy jelenséggé, a kép szimbolummá lesz, a sokszínű teremtőkedv a gondolatok kristályos rendjévé. Mint a szellem minden alapos átváltozását, itt is elsőbben a test gyönge rosszulléte, valami közeledő idegen és ismeretlen dolognak bizalmatlan érzése vezeti be ezt az átszületést. A nyugtalan lelken hirtelenül szellemi hidegaggodalom, irtóztató elszegényedésfélelem borzong végig és a test finom idegzetű szeizmográfja azonnal följegyzi a közeledő megrázkódtatást (Goethe misztikus betegsége minden átváltozáskor!). Azon-

ban — és itt még alig megvilágított területre lépünk — míg a lélek ezt a homályból jövő támadást még nem tudja mire magyarázni és csak megreszket az érthetetlen veszedelem nyugtalanító megérzésétől, a szervezetben az ember tudta nélkül, akarata nélkül, a természet kikémlelhetetlen gondoskodásából már magától megindult a védekezés, a pszicho-fizikai átcsoportosítás. Mert ahogyan az állat testére még jóval a hideg beköszöntése előtt hirtelen meleg téliszőr simul, éppen úgy új szellemi védőruhát, sűrű, defenzív takarót kap az öregség első megnyilvánulásakor, mikor csak éppen hogy átlépte a zenitet, az emberi lélek is, hogy meg ne fagyjon az elsatnyulás napban szegény korszakában. Ez a gyökeres átcsoportosítás az érzékiből a szellemibe, amely talán a mirigyek sejtszövetéből indul ki és továbbrezdül a teremtő alkotás legutolsó lengéseig, ez a klimaktériumi időszak, amelyet antipubertásnak neveznék el, éppen oly szükségszerűen és válságszerűen, mint maga a pubertás, lelki megrázkódtatásokkal jár, bárha — ehhez szóljatok hozzá ti pszichoanalitikusok és pszichológusok! — ezt a testi alapnyomokban még nem figyelték meg, annál kevésbbé lesték meg lelkiekben. A nőknél, akiknél a nemi visszafejlődés jelensége csaknem megfogható alakban durvábban és klinikaiabban nyilvánul meg, az asszonyoknál bizonyára gyüjtöttek már egyes megfigyeléseket, de a férfi átkapcsolódásának és ez átkapcsolódás lelki következményének inkább szellemi, tökéletesen ismeretlen jelensége még pszichológiai vizsgálódásra vár. Mert a férfi klimaktériuma csaknem kivétel nélkül a nagy konverzióknak, a vallási, a költői és az értelmi meghig-

adásnak kedvelt ideje, valamennyi védőruha a
érrel gyöngébben átitatott lét körül, szellemi
ótléka a csökkent érzékiségnek, megerősödött
ilágérzés az elhaló önérzés helyett, elapadó élet-
rő. Mivel teljesen hasonló a pubertáshoz, éppen
lyan halálveszedelmű a veszedelemben forgóra,
ppen olyan heves a hevesnél, éppen olyan teremtő
teremtő embernél, a férfi klimaktériuma ilyen-
ormán másszínezetű teremtő lelki korszakot ve-
et be, új szellemi másodvirágzást a fölemelke-
és és a lesülyedés közt. Minden jelentékeny köl-
őnél megtaláljuk ezt az elháríthatatlan válság-
illanatot, persze senkinél sem oly mindent föl-
orgató, vulkánikus és csaknem megsemmisítő
evességgel, mint Tolsztojnál. Az életcsökkenéstől
aló amaz általánosan emberi aggodalmat, a te-
emtő erő ellankadásától való borzalmat senki
em tette oly láthatóvá, mint ez a teljesen vitális
s normális művész, mert Tolsztoj, éppen mivel
ddig gondtalanul élt egészséges érzékekkel és
csakis ezek túlságának és teljének köszönhette al-
kotásait, már a legcsekélyebb csökkenést is vég-
zetként, sőt megsemmisülésként érzi. Kényelmes
árgyilagossággal, reális szemmel tekintve a dol-
got, Tolsztojjal ötvenéves korában nem történik
más, mint ami a korral jár: érzi az öregedést.
Ez minden, ez egész élménye. Néhány foga ki-
hull, emlékezőtehetsége meggyöngül, néha bá-
gyadtság árnyékolja be gondolatait: ötvenéves
embernél mindennapi jelenség. De Tolsztoj, ez a
teljes értékű ember, ez a túláramló természet már
az első őszi fuvalomra azonnal fonnyadtnak és a
halálra érettnek érzi magát. Azt hiszi, hogy «nem
lehet tovább élni, ha meg nem ittasul az emb

az élettől», a túlegészséges férfit mindjárt a vitális kihűlés és gyöngeség első jelére neuraszténiás lehangoltság, tanácstalan zavarodottság fogja el, azonnal leteszi a fegyvert és kapitulál. Nem tud írni, nem tud gondolkozni — «Szellemileg alszom és nem tudok fölébredni, rosszul vagyok, csüggeteg» — mint valami láncot cipeli «az unalmas és lapos Anna Kareninát» a befejezésig, a haja hirtelenül megőszül, ráncok szántják végig homlokát, a gyomra föllázad, csuklói meggyöngülnek. Bódultan elmereng és azt mondja, «hogy nem örül már semminek, hogy az élettől már nem várhat semmit, hogy nemsokára meghal», «minden erejével szabadulni akar az élettől» és szoros egymásutánban följegyzi a napló a két fájó írást «Halálfélelem» és nehány nappal később «Il faudra mourir seul.» A halál azonban — amit megpróbáltam bebizonyítani életerejének leírásában — ennek az életóriásnak az ijesztő gondolatok legijesztőbbje, ezért mindjárt összeborzong, mihelyt erejének rengeteg batyuján nehány varrás fölfesleni látszik.

A magát diagnosztizáló lángeszű ember nem téved teljesen, amikor elmúlást szimatol, mert ebben a válságban valóban végképpen meghal valami Tolsztojban, nem az életerős férfi, hanem csak az a szabad, fölületes költő, aki a világot tárgyilag változhatatlan adottságnak fogadta el, mely éppen úgy az övé, mint a teste. Tolsztoj eleddig sohasem törődött a világ metafizikai jelentőségével, csak úgy nézte, mint a művész a modelljét és a gyermek természetes örömével engedve magához a jelenségeket; engedelmesen állottak meg előtte, ha lerajzolta és engedték, hogy a teremtő

kéz megcirógassa és megfogja őket. De ez a tiszta ára művésznézés, az életnek ez a pusztán lemásoló szemlélése a bizalmatlankodónak egyszerre csak elhetetlenné válik, a naív közösség szétbomlik, a világ és az én közt hirtelenül poshadó és hideg szakadék tátong. A dolgok már nem közelednek feléje bizalmasan, nem adják magukat egészen oda, érzi, hogy valamit rejtegetnek előtte, valami árnyékot, valami kérdést, valami sötétet és veszedelmeset és megnevezhetetlent, a tisztánlátó ember most először érzi titoknak a létet, sejt valami értelmet, amit a csupán külső érzékekkel nem tud fölfogni, — most először érti meg Tolsztoj, hogy ennek a háttérben settenkedőnek megértésére új eszközre, többet tudó, öntudatosabb szemre, gondolatszemre lenne szüksége. Minden egyes dolog más színben mutatkozik, de sőt nincs is már egyes, elkülönített dolog. Mindez valami titokzatos vonatkozásban van egy neki még ismeretlen közösséggel, akarva-nemakarva minden jelenségnek erkölcsi értelmét kell keresnie, a legidegenebbet is mint a maga sorsát kell megértenie. Ezt a belső átváltozást nehány példa érthetőbbé fogja tenni. Tolsztoj a háborúban sok százszor látott embert meghalni és nem törődve az ölés jogosságával vagy jogtalanságával, mint festő, mint költő, csakis mint visszatükröző pupilla, mint formaérzékeny recehártya, leírta elvérzésüket. Most Franciaországban látja, amikor a nyaktiló lemetszi egy gonosztevő fejét és erkölcsi érzéke azonnal föllázad az egész emberiség ellen. Ő, az úr, a barin, a gróf ezerszer elrugtatott falusi parasztjai mellett és míg vágtató lova porral keverte be a ruhájukat, közömbösen, mint magától érte-

tődő dolgot fogadta alázatos, rabszolgai köszönésüket. Most veszi először észre mezítlábasságukat, szegénységüket, megrettent jogtalan létüket és most először hányja-veti meg azt a kérdést, vajjon van-e ahhoz joga, hogy ő szegénységük és nyomorúságuk láttára gondtalan legyen. A szánja Moszkvában akárhányszor végigsiklott reszkető koldusok során, a nélkül, hogy a legkevésbbé is törődött volna velük; szegénység, nyomor, elnyomás, katonaság, fogság, Szibéria olyan természetes tény volt neki, mint télen a hó vagy a víz a hordóban; most egy népszámláláskor egyszerre, mint vádat a maga bősége ellen, észreveszi a fölébredt ember a proletariátus irtózatos helyzetét. Mióta az emberi dolgokat nem csupán anyagnak érzi, amit «tanulmányozni és megfigyelni» kell, hanem figyelmeztetésnek testvéri kötelességére, amióta az a halálintés arra emlékeztette, hogy maga is oda van láncolva az általánosan emberi, az elmúlással beárnyékolt sorshoz, azóta a lelkiismeret földlökésétől aláaknázva, összeomlik lelkében a lét nyugodt, festői rendje; már nem tudja az életet hűvös alkotó szemmel nézni, hanem minden történésnek értelmét és értelmetlenségét, jogosságát és jogtalanságát kell szünetlenül kutatnia, minden emberit már nem magából, egocentrikusan vagy introvert módon, hanem szociálisan, testvériesen, extrovert módon érez, a közösség tudata mindenkivel és mindennel, «megtámadta», mint a betegség. «Nem kell azt hinni, hogy nagyon fájdalmas», sóhajtozza. De amióta a lelkiismeret e szeme kinyílt, azóta változhatatlanul a legsajátosabb ügye lesz az emberiség szenvedése, a világ őskínja. Éppen a Semmitől

M. TAKADÉMIA KÖNYVTÁRA

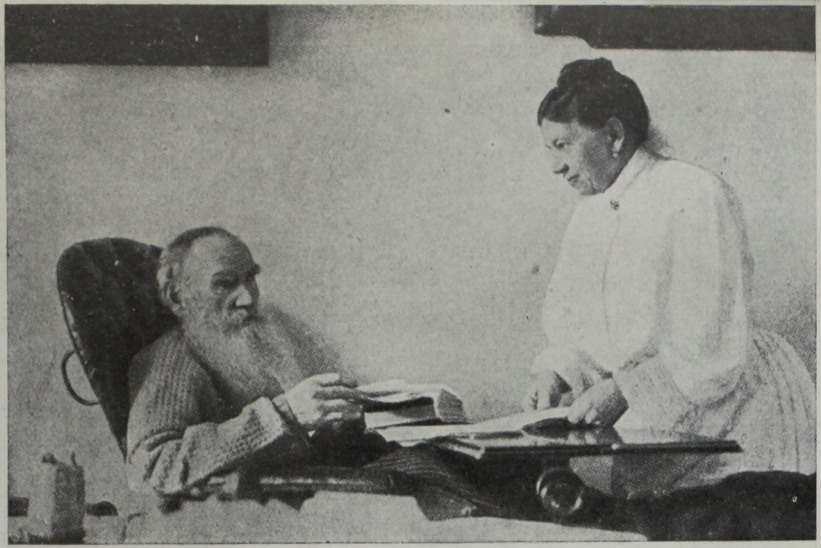

TOLSZTOJ ÉS FELESÉGE

TOLSZTOJ SÍRJA JASZNÁJA-POLJÁNÁN

MAGYAR TUDOMÁNYO. AKADÉMIA KÖNYV.

aló misztikus félelemből emelkedik ki egy új eremtő borzongás a Mindenség előtt, csak teljes nzetlensége rója a művészre azt a föladatot, hogy ég egyszer és most erkölcsi mértékkel építse föl maga világát. Ahol halált sejt, ott az újraszületés sodája uralkodik : az a Tolsztoj támadt föl, akit em csupán mint művészt, hanem mint a legmberibb embert tisztel az emberiség.

Akkor azonban, az összeroppanás ama lesujtó rájában, ama bizonytalan pillanatban a «fölébedés» előtt (ahogyan később Tolsztoj megvigaszalódva nevezi nyugtalan állapotát), a meglepett mber az elváltozásban még nem sejti az átmenelt. Mielőtt a lelkiismeretnek ez a másik új szeme inyílik benne, teljesen vaknak érzi magát, körösörül csak káosz és úttalan éjszaka. Összeomlott a világa, a félelemtől félig megfulladva, értelmeten sötétségbe bámul. «Minek élünk, ha az élet ly rettenetes?», kérdi Ekklesiastes örök kérdését. Minek fáradjunk, ha csak a halálnak szántunk? Kétségbeesetten tapogatja végig az elsötétült világboltozat falait, hogy valahol kijárást találjon, menekülést, szikrányi világosságot, csillagfényű reménységet. És csak amikor látja, hogy kívülről nem hoz neki senki megmentést és fölvilágosítást, ás maga magának tervszerűen és rendszeresen, fokról fokra alagutat. 1879-ben a következő «ismeretlen kérdéseket» veti papirosra :

«*a)* Minek élünk?

b) Mi az oka létezésemnek és minden más ember létezésének?

c) Mi a célja létemnek és minden más létnek?

d) Mit jelent a jó és a gonosz, amit magamban érzek és mire való?

e) Hogyan éljek?

f) Mi a halál, — hogyan menthetem meg magamat?»

«Hogyan menthetem meg magamat? Hogyan éljek?» ez Tolsztoj borzalmas kiáltása, amelyet a válság karma tép ki forró szívéből. És ez a kiáltás harminc éven át hallatszik, míg ajka el nem némul. A jóhírt, amit érzékei adtak, már nem hiszi, a művészet nem ad vigaszt, vége a gondtalanságnak, kegyetlenül kijózanodott a fiatalság forró ittassága, az elmúlás mélyéből, a halál láthatatlan területéből, amely az életet körülfogja, mindenünnen hidegség áramlik. Hogyan menthetem meg magamat? Mindig sóvárgóbb lesz a kiáltás, hiszen nem lehet, hogy ennek az értelmetlenségnek ne legyen mégis valami értelme, persze olyan, hogy nem lehet kézzel kitapogatni, szemmel meglátni, tudással kiszámítani, olyan értelem, amely minden igazságon fölül lakozik. Mert az ész egymagában csak az élőt tudja, de nem a halált, azért, így érzi az eddigi nihilista, valami más lelkierőre van szükség, hogy megfogjuk a megfoghatatlant. És mert ezt magában, a hitetlenben, az érzékemberben nem találja meg, ez a fékezhetetlen, rémülettől széttépett, aggodalomtól összemorzsolt, media in vita, útja közepén hirtelenül alázatosan térdre borul Isten előtt, világi tudását, amely ötven éven át végtelenül boldogította, megvetéssel eldobja magától és hevesen hitért könyörög: «Ajándékozd nekem, Uram és engedd, hogy megtalálni másokat segítsek.»

A MESTERSÉGES KERESZTÉNY.

«Istenem, mily nehéz élni csak Isten előtt — úgy élni, ahogyan azok az emberek éltek, akik bennrekedtek a tárnában és akik tudták, hogy soha ki nem jutnak és senki nem fogja megtudni, hogyan éltek ott. De így kell, így kell élnünk, mert csak az ilyen élet élet. Segíts Uram!»

Napló, 1900 november.

«Ajándékozz nekem hitet, Uram» kiáltja Tolszoj kétségbeesetten eddig megtagadott Istenéhez. De úgy látszik, ez az Isten nem nyilatkozik meg azoknak, akik túlságosan türelmetlenül vágynak itána ahelyett, hogy alázatosan megvárnák, míg akarata megnyilatkozik nekik. Mert Tolsztoj a őbűnét, a fékezhetetlen türelmetlenséget a hitében sem tagadja meg. Nem elég, hogy hitet kér, nem, ezt azonnal meg kell kapnia, egy éjszakán készen és kezelhetően kell megkapnia, mint a fejszét, hogy kiirtsa vele kételkedésének egész sűrűjét, mert a nemes ember, aki megszokta, hogy szolgái türgén kiszolgálják, akit a tisztánlátás, tisztánhallás is elkényeztetett, amit a világ tudományai szempillantás gyorsaságával közvetítenek neki, ez a korlátlanul uralkodó, szeszélyes, makacs ember

nem akar türelmesen várni. Nem akar szerzetes módjára, állhatatosan figyelve a fölső fény fokozatos átszűrődését várni — nem, azonnal legyen nappali világosság az elsötétült lélekben. Heves, minden akadályon átrohanó szelleme egyetlen ugrással, egyetlen nekilendüléssel akar «az élet értelméhez» előrevágtatni, «Istent tudni», «Istent elgondolni», ahogyan csaknem káromolva merészli mondani. Azt reméli, hogy a hitet, a kereszténnyélevést és alázatosságot, az istenbenlakást éppen olyan gyorsan és könnyen megtanulhatja, mint ahogyan most ősz hajjal megtanul görögül és héberül, hat hónapon belül, legföljebb egy gyors év alatt egyszerre pedagógus, teológus vagy szociológus.

Ámde hogyan lehet ily rohamosan hívő az, akiben nincs egy szemernyi hinnitudás? Hogyan lehet az ember egy éjjelen át szánakozóvá, jóvá, alázatossá, szelíd ferencessé, ha ötven éven keresztül a figyelő kíméletlen szemével, mint tudatos, ősorosz nihilista értékelte a világot és benne egyesegyedül magát látta fontosnak és lényegesnek? Hogyan lehet ilyen kőkeménységű akaratot egyetlen fogással engedékeny emberszeretetté áthajlítani, kitől lehet tanulni, kitől lehet megtanulni a hívést, a fölolvadást egy felsőbb és földfölötti hatalomban? Természetesen azoktól, akik már hisznek, vagy legalább azt állítják, hogy hisznek, mondja Tolsztoj: a mater orthodoxtól, az egyháztól, hiszen Krisztus pecsétgyűrűje már kétezer év óta a kezében van. Azonnal (mert a türelmetlen ember nem vár) térdre borul Tolsztoj Leo az ikonok előtt, bőjtöl, kolostorokba zarándokol, püspökökkel és pópákkal vitatkozik és agyonforgatja az evangéliumot. Három éven át fárad abban,

hogy hívő lehessen: de a templom levegője üres ömjént és fagyosságot fú már fázó lelkébe, nemokára csalódottan mindörökre becsapja az ajtót maga és az igazhitű tanítás közt; nem, az egynázban nincs meg az igazi hit, így látja, vagy inkább: az élet vizét elapadni engedte, elprédálta, meghamisította. Tovább keres tehát: talán a filozófusok, a gondolkodni tanítók többet tudnak erről a nyugtalanító «élet értelméről». És Tolsztoj, akinek mindeddig soha nem jutott eszébe az érzékfölötti, harci dühvel és lázasan azonnal összevissza olvasni kezdi minden idők filozófusait (sokkal gyorsabban, semhogy megemészthetné, megérthetné őket), elsőnek Schopenhauert, minden lelki komorság örök hálótársát, azután Szokrateszt és Platót, Mohammedet, Konfuciust és Laocét, a misztikusokat, a sztoikusokat, a szkeptikusokat és Nietschet. De csakhamar becsapja a könyveket. Hiszen ezek is, mint ő, csak túléles, fájdalmasan néző eszükkel látják a világot, ők is inkább kérdezők, semmint tudók, ők is csak türelmetlenül Istenhez iparkodnak és nem pihennek meg Istenben. A szellem számára rendszereket teremtenek, de nem nyugalmat a zaklatott léleknek, tudást adnak, de nem vigaszt.

És miként a kínlódó beteg, akin a tudomány nem tudott segíteni, nyavalyájával a kuruzsló asszonyokhoz és a falusi borbélyokhoz megy, Tolsztoj is, Oroszország legszellemibb embere életének ötvenedik évében elmegy a paraszthoz, a «néphez», hogy tőle, a tanulatlantól tanuljon végre igaz hitet, bölcseséget a tudatlantól. Igen, nekik, a tanulatlanoknak, akiket az írás nem zavart meg, nekik, a szegényeknek és megkínzottaknak, akik

panasz nélkül robotolnak, némán, mint az állat, lefeküsznek valami kuckóban, ha a halál kerülgeti őket, nekik, akik nem kételkednek, mert nem gondolkodnak, sancta simplicitas, szent együgyűség, nekik mégis kell, hogy valami titkuk legyen, különben nem hajthatnák homlokukat annyi megadással és minden föllázadás nélkül szegénységük vasigájába. A maguk butaságában kell valamit tudniok, amit a bölcseség és az éles elme nem tud és aminek ők, az értelemben elmaradottak azt köszönhetik, hogy lelkükkel megelőznek bennünket. «Mi hamisan élünk, ők élnek helyesen», az ő türelmes létükből ezért láthatóan kiemelkedik az Isten, ellenben a szellem, a tudás szomjúsága «haszontalan, kéjelgő vágyódásával» eltávolít a szív igazi fényforrásától. Ha nem volna valami vigaszuk, valami belső mágikus gyógyítófűjük, nyomorult életüket nem tudnák oly vidáman, oly gondtalanul, oly játszi könnyűséggel elviselni: kell, hogy valami hitet rejtegessenek, valamit, ami keresztülsegíti őket létük ólomsúlyán és a szellemembert vágyakozás, a fékezhetetlen férfit türelmetlenség fogja el, hogy ezt az arkánumot ellesse tőlük. Tőlük, csakis tőlük, akarja Tolsztoj magával elhitetni, az «istennéptől», az egyszerűktől, az eltompultaktól, dolgozó alázatosságukban állatként együgyűen munkálkodóktól, lehet az «igaz» életet megtanulni, a nagy türelmességet és a belenyugvást a kemény létbe és a még keményebb halálba.

El tehát hozzájuk, be életük kellő közepébe, hogy ellessük az istentitkot! Le a nemesi kabáttal és föl a muzsikzubbonnyal, el a nyalánksággal teli asztaltól és fölösleges könyvektől: ezentúl

csak ártatlan fű és az állat enyhe teje táplálja a testet, csak az alázatosság, az eltompultság a tépelődően vájkáló szellemet. Tolsztoj Nikolajevics Leo, Jasznaja-Poljana ura, sőt mi több: szellemére nézve milliók ura, életének ötvenedik évében tehát maga fogja meg az eke szarvát, széles medvehátán cipeli a kútból a vizes puttonyt és parasztjai közepette fáradhatatlan muszka daccal kaszálja a gabonát. A kéz, amely «Anna Karenina»-t és «Háború és béke»-t írta, most magaszabta cipőtalpba a szurkos fonalat fűzi be, kisöpri a szobát és maga varrja a ruháját. Csak jó közel, csak gyorsan, csak egészen szorosan a «testvérekhez». Tolsztoj azt reméli, hogy így egyetlen nekilódulással «nép» és ezzel «istenfélő keresztény» lehet. Elmegy a faluba a még félig rabszolgákhoz (közeledtére zavartan forgatják a sipkájukat), a házába szólítja őket, ahol a fényes parketten oly esetlenül topognak a nehéz csizmában, mintha üvegen járnának és föllélegzenek, hogy a «barin», a nagyságos úr nincs rossz szándékkal irántuk, nem emeli föl újra, a mitől féltek, a kamatot és a bért, hanem — különös: zavartan csóválják a fejüket — éppen Istenről akar velük beszélni, mindig csak Istenről. Jasznaja-Poljana derék parasztjainak eszébe jut, hogy egyszer már csinált ilyesmit, akkor az iskolával volt baja a gróf úrnak és egy éven át (akkor azután megúnta) maga tanította a gyerekeket. De mit akar most? Bizalmatlanul hallgatják, mert valóban kém módjára tolakodik az álruhába öltözött nihilista a «néphez», hogy kikémlelje belőlük az Istenhez vívő hadjáratához szükséges sztratégiát, az alázatosság titkát, a vallás használatát.

Ez az erőszakos tudakozódás azonban csak a művészetnek és a művésznek válik hasznára, — legszebb legendáit falusi mesemondóknak köszöni Tolsztoj és nyelvezetét pompásan gazdagítja és megérzékíti a naivan képletes parasztszó — de az együgyűség titkát nem lehet megtanulni. A tisztánlátó Dosztojevszki még a patetikus válság előtt, már «Anna Karenina» megjelenésekor azt mondta Tolsztoj hasonmásáról, Levinről: «Az olyan ember, minő Levin, akármeddig is él a néppel, sohasem lesz nép: önteltség és akaraterő, bármily szeszélyes, nem elég ahhoz, hogy megragadja és megvalósítsa a néphez való leszállás kívánságát.» A lángeszű léleklátó pszichológiai telitalálattal a Tolsztoj-féle akaratelváltozás közepébe lő, leleplezve az erőszakosságot, egy kétségbeesett ember mesterséges kereszténységét, Tolsztojnak nem veleszületett, vérszerű szeretetből, hanem lelki szükségből megkezdett testvérisülését a néppel. Mert ha még oly elszántsággal komoran és paraszti módon viselkedik, az intellektuell Tolsztoj széleskörű és a világot átölelő fölfogásába sohasem plántálhat át sivár muzsiklelket, az ő igazságot szomjazó lelke sohasem kényszerítheti magát teljesen bele ilyen kúsza szénégetőhitbe. Nem elég, hogy az ember, mint Verlaine, egyszerre csak térdre borul a cellájában és így imádkozik: «Mon Dieu, donne moi de la simplicité» és már kivirágzik a kebelben az alázatosság ezüst hajtása, először mindig annak kell *lennie* és azzá kell *válnia* az embernek, amit vall: sem az összekapcsolódást a néppel az együttérzés misztériumával, sem a lelkiismeret megnyugtatását buzgó vallásossággal nem lehet a lélekben

villamos kapcsolás módjára egyetlen csavarással fölgyujtani. Parasztgúnyát fölölteni, kvaszt inni, a mezőn kaszálni, az egyenlőség e külső formái játszi könnyedséggel, sőt játszian kettős értelemben, megvalósíthatók, — ellenben a szellem nem tompítható le, az ember ébersége önkényesen sohasem csavarható le, mint a gázláng. A szellem világítóereje és ébersége minden ember veleszületett, meg nem változtatható mértéke, szépsége és sorsa, hatalmasabb az akaratánál és ezért akaratunk határán kívül esik, sőt még csak annál hevesebben és nyugtalanabbul lángol föl, minél inkább veszedelemben érzi figyelő tisztánlátásának szuverén kötelességét. Mert amily kevéssé tornászhatjuk át magunkat spiritiszta játékkal több tudáshoz a fölismerés velünkszületett mértékén túl csak egy fokkal is, hirtelenül érvényesülő akaratmegmozdulás következtében éppen oly kevéssé tehet az értelmi erő csak egyetlen lépést is visszafelé az együgyűségbe.

Lehetetlen, hogy Tolsztoj, ez a tudó és messzirelátó szellem hamarosan ne látta volna be, hogy még oly rengeteg akarat, mint az övé, sem képes az ő szellemi komplikáltságát nagyhirtelen nicsevo-egyszerűséggé tompítani és éppen ő mondta (igaz, hogy későbben) a csodálatos szót: «A szellem ellen erőszakkal föllépni annyi, mint befogni a napsugarat; akármivel is takarja be az ember, mindig künn van a takaró tetején». Nem lehetett sokáig kétségben, hogy az ő rideg, harcos, zsarnoki úrintellektusa képtelen tartós buta alázatosságra: a parasztok nem is tekintették őt sohasem közéjük valónak, csak azért, mert az ő ruhájukat vette magára és külsőleg utánozta a szoká-

saikat, eljárását a világ mindig csak álruhának tekintette, de éppenséggel nem tökéletes átváltozásnak. Éppen akik legközelebb állottak hozzá, felesége, gyermekei, a babuska, igazi barátai (nem a hivatásos tolsztojánusok) kezdettől fogva bizalmatlankodva és bosszankodva figyelik «az orosz nép nagy költőjének» (így szólítja őt föl halálos ágyán írt levelében Turgenyev, hogy térjen vissza a prédikátorságtól a költészethez) görcsös, erőszakos lefelé törekvését egy, az ő természetével ellenkező szellemtelen szférába. Saját felesége, lelki tusakodásának tragikus áldozata, akkor ezt a legmeggyőzőbb kérdést intézte hozzá: «Azelőtt azt mondtad, azért vagy nyugtalan, mert nincs hited. Mért nem vagy boldog most, hiszen azt mondod, hogy van hited?» — egészen egyszerű és meg nem cáfolható érv. Mert a népistenhez megtérése után semmi sem mutatja, hogy Tolsztoj ebben a hitében lelki nyugalmat, Istenben megpihenést, kielégülést talált volna, ellenkezőleg, mindig úgy érezzük, hogy valahányszor a tanáról beszél, a lélek bátortalanságát heves támadásba, a meggyőződés bizonytalanságát lármás bizonyosságba menti át. Éppen a megtérés amaz idejében kellemetlen kiáltó hang, valami tüntetés, erőszakosság, civakodás, vakbuzgóság nyilvánul meg Tolsztoj minden tettében és szavában. Kereszténysége hangos, mint a harsona, alázatossága mint a sátorozó páva és akinek finomabb a füle, éppen magalealázásának túlzásából kiérez valamit a régi Tolsztoj-büszkeségből, csakhogy most megfordítva az új alázatosságra való büszkeséggé változott át. Tessék csak elolvasni gyónásának ama híres részletét, amellyel megtérését

«be akarja bizonyítani» úgy hogy korábbi életét leköpi és megrágalmazza: «A háborúban embert öltem, párbajt vívtam, elkártyáztam a parasztoktól kizsarolt vagyont és kegyetlenül megfenyítettem őket, könnyelmű nőkkel paráználkodtam és megcsaltam a férjeket. Hazudtam, raboltam, házasságtörő voltam, a részegség és erőszakosság minden fajtáját, minden gyalázatosságot megtettem, nem volt egyetlen bűn, hogy el ne követtem volna.» És hogy ezeket az állítólagos gazságokat senki ne mentegesse az ő művészvoltával, lármás nyilvános gyónását így folytatja: «Ebben az időben hiúságból, haszonlesésből és fönnhéjázásból irogatni kezdtem. Hogy a hírnevet és a gazdagságot kierőszakoljam, kénytelen voltam magamban a jót elnyomni és magamat a bűnhöz lealacsonyítani.»

Igaz, rettenetesen beismerő szavak és erkölcsi pátoszukban megrendítők. De mégis, tegyük a kezünket a szívünkre, volt-e valaki valaha, aki Tolsztojt, mert a háborúban kötelességszerűen végezte föladatát az ütegénél, vagy mert mint nagy életerejű ember ifjú legénykorában nemileg kiélte magát, ez önvádak alapján «mint alávaló és bűnös embert» valóban megvetette, mint valami «tetűt», ahogyan fanatikus lealacsonyító kedvében magát nevezi? Nem inkább a túlságos hangosság kellemetlen hatása tólul előre, az a gyanú, hogy itt a túlizgatott lelkiismeret a bűnbánat kicsapongásával, az alázatosság fönnhéjázásával minden áron bűnt talál ki, hogy itt — miként Raszkolnikovban a háziszolga minden gyilkosságot kitalál magára — a vallomásra éhes lélek nem is létező gonosztetteket «keresztként magára akar

venni», hogy kereszténynek, alázatosnak «bizonyuljon»? Vajjon Tolsztojnak ez a magáról mindent bebizonyítani akarása, ez a görcsös, patetikus, vásárian lármás magalealacsonyítása nem éppen azt bizonyítja-e, hogy ebben a megrendült lélekben nincsen vagy még nincsen nyugodt, arányosan lélekző alázatosság, de sőt talán veszedelmesen eltolódott megfordított hiúság van benne? A megalázkodásnak ez az «új» Tolsztoja nem ugyanaz, csakhogy átfordítva, mint aki egykor a legkívánatosabb célnak «az emberek előtt való hírességet» tekintette? Az bizonyos: ez az alázatosság nem mutatkozik *alázatosan*, ellenkezőleg, nem lehet semmi indulatosabbat elképzelni, mint ezt az aszkétai harcot az indulatosság ellen; a hitnek alig kicsiny, még bizonytalan szikrájával a lelkében, a türelmetlen ember azonnal föl akarja vele gyujtani az egész emberiséget, hasonlóan ama germán barbár fejedelmekhez, akik alighogy a keresztvíz fejüket érintette, mindjárt fejszét fogtak, hogy addig szent tölgyeiket kivágják és tűzzel és gyilkolással támadják meg a még meg nem tért szomszédos népeket. Irtózatos ugrásokkal, titáni akarattal rohan Tolsztoj a hit elébe, de nem bizonyítja semmi, hogy valóban elérte és meghódította. Mert ha a hit Istenben megnyugvást jelent és keresztényi élet tűrő szelid életet, akkor ez a türelmetlen ember sohasem volt hívő, ez az izzó és elégedetlen lélek sohasem volt keresztény: ez az istenkereső, ez az örökkön nyugtalankodó csak akkor számítható a hívők közé, ha a mértéktelen vágyódást a jámborság után már jámborságnak, a forró sóvárgást Isten után már keresztényiességnek mondjuk.

De Tolsztoj válsága éppen azért, mert csak élig és bizonytalanul sikerült egy meggyőződésnez eljutnia, túlnő az egyéni élmény keretén, örökké emlékezetes példájakánt annak, hogy még a legerősebb akaratú embernek sem adatott meg természete ősi formájának visszafelé változtatása, sajátos lényének erőszakosan az ellenkezőre fordítása. Életünk számunkra rendelt formája eltűr javítást, lecsiszolást, kihegyeződést és etikai odaadást, tudatos és szívós munkával bizonyára fokozni tudja erényünket és erkölcsünket, de sohasem tudja egyszerűen eltörölni jellemünk alapvonalait és nem tudja testünket és lelkünket más építészeti rend szerint fölépíteni. Ha Tolsztoj azt hiszi, hogy «az önzésről éppen úgy leszokhatik az ember, mint a dohányzásról», vagy hogy a szeretetet «meghódíthatja», a hitet «kierőszakolhatja» az ember, akkor nála irtózatos és csaknem kóros erőködéssel szemben nagyon is szerény az eredmény. Mert semmi sem vall arra, hogy Tolsztoj, az akaratóriás, az erőszakos, szánalmat nem ismerő és teljesen nihilista megfigyelő, a dühember, akinek villámlott a szeme, ha csak bátortalanul is ellentmondtak neki, erőszakos megtérésével akkor rögtön jóságos, szelid, szerető, szociális kereszténnyé, «Isten szolgájává», testvéreinek «testvérévé» vált volna. Igaz, hogy nézetét, véleményét, szavait megváltoztatta «átváltozása», de nem legbelsőbb természetét — «törvény szerint, mellyel jövél, kell élned, olyan maradsz, tőle nem szabadulhatsz» (Goethe) — nyugtalan lelkére a «fölébredés» előtt és után ugyanaz a szomorúság és gyötrődés vet árnyékot: Tolsztoj nem született arra, hogy megelégedett

legyen. Éppen türelmetlensége miatt nem «ajándékozta» meg Isten azonnal a hittel, még harminc évig, élete utolsó órájáig szüntelenül küzdenie kell. Tolsztojt elhaló lélekzetéig nem elégíti ki semmi válasz, nem nyugtatja meg semmi hit és az életet titoknak érzi utolsó pillanatáig.

Tolsztoj tehát nem kap választ az «élet értelmét» kutató kérdésére, vallási nyugtalansága nem kap hitbeli megnyugvást: mohón erőszakos nekirohanása Istenhez kudarcot vallott. Ámde művésznek, ha valami meghasonlásnak nem tud ura lenni, minden időben megadatott a menekvés — a maga baját odadobja az emberiségnek és a maga lelki tusáját a világ tusájává változtatja és így válságának önző rémkiáltását «Mi lesz belőlem?», Tolsztoj is a hatalmasabb «Mi lesz belőlünk?» kiáltássá fokozza. Mivel a maga makacs lelkét nem tudja meggyőzni, a többiét akarja befolyásolni. Mivel magát nem tudja megváltoztatni, megkísérli az emberiség megváltoztatását. Így született meg minden idők minden vallása, minden világjavítás (Nietzsche, a legélesebb szemű tudja) egyetlenegy, lelkében fenyegetett ember «maga elől való meneküléséből» alakult ki, aki hogy a végzetes kérdést eltérítse a maga keblétől, a lénynyugtalanságot világnyugtalansággá változtatva, visszadobja mindenkire. Ez a nagyszerűen szenvedelmes ember meg nem csalható szemével, a kételkedés kemény és forró szívével sohasem lett jámbor és ferences kereszténnyé, de éppen a hitetlenség kínját ismerve, újkorunk legfanatikusabb kísérletébe fogott bele, abba, hogy kimentse a világot nihilista bajából, hívőbbé tegye, mint aminő maga valaha is volt. «Az élet

tétségbeeséséből egyetlen menekülés az ember énjének kivitele a világba» és Tolsztojnak ez a meggyötört, tudásra szomjas énje mint figyelmeztetést és tanulságot odadobja az egész emberiségnek a rettenetes kérdést, amely őt megrohanta.

TANA ÉS ENNEK TARTHATATLANSÁGA.

«Nagy eszme foglalkoztat, amelynek megvalósítására föl tudnám áldozni egész életemet. Ez az eszme egy új vallásnak, Krisztus vallásának megalapítása, de megszabadítva a hittételektől és csodáktól.»

Ifjúkori napló, 1855 márc. 5.

Tanának, az «emberiséghez intézett üzenetének» alapkövéül Tolsztoj az evangélium szavát választja: «Ne álljatok ellent a gonosznak» és így magyarázza: «Ne álljatok ellent a gonosznak erőszakkal».

Ebben a mondatban benne rejtőzködik az egész Tosztoj-féle ethika: a nagy harcos e parittyakövét fájdalommal telített lelkiismeretének egész szónoki és ethikai hevességével akkora erővel hajította az évszázad falára, hogy a megrázkódtatás még ma is érezhető a megrepedt gerendázatban. E dobás lelki hatását nem lehet a maga egész jelentőségében megmérni: az oroszok önkéntes fegyverletétele Breszt-Litovszk után, Gandhi non-resistanceja, Rolland pacifista kiáltványa a háború kellő közepén, számtalan egyes névtelen embernek hősies ellenállása a lelkiismeret gúzsbakötésével szemben, a harc a halál-

büntetés ellen — az új évszázadnak mindeme különálló és szemre összefüggéstelen aktusa Tolsztoj Leo üzenetének köszöni az energikus összönzést. Ahol ma megtagadják az erőszakot, akár mint eszközt, mint fegyvert, mint jogot vagy illítólag isteni berendezkedést, amelynek az a rendeltetése, hogy bármit bármily ürüggyel megvédjen, nemzetet, vallást, fajt, tulajdont, mindenütt a világon, ahol az emberiesen érző erkölcs ellenszegül annak, hogy vért ontson, helyeselje a háborús bűnt és visszasülyedve a középkori ököljogba istenítéletnek ismerjen el katonai győzelmet, minden erkölcsi forradalmár még ma is mindenütt Tolsztoj tekintélyétől és áhítatától kap testvériesen támogatott erőt. Mindenütt, ahol az egyház megmerevedett formulái, az állam uralkodásra vágyó követelése, a berozsdásodott és kaptafaszerűen működő igazságszolgáltatás helyett a végső döntést csak az emberiség testvéries együttérzésére, mint az egyetlen erkölcsi hatóságra bízza a független lelkiismeret, Tolsztoj példás Luther-tettére hivatkozhatik, amely a csalatkozhatatlan állami hatalom modern pápaságától elszántan megtagad minden jogot az egyes ember lelkére és az embert emberi érzésére figyelmezteti, hogy mindenki minden esetben csak «a szívével» ítéljen.

De mi «gonoszra» gondol Tolsztoj, amelynek ellent kell állnunk erőszak alkalmazása nélkül? Nem másra, mint magára az abszolut erőszakra, rejtse bár el izmait a közgazdaság, nemzeti jólét, nemzeti törekvés és gyarmati terjeszkedés nagyhangú öltözetébe, az ember uralomvágyát és vérvágyát hamisítsa át bár még oly ügyesen

filozófikus és hazafias ideálokká — ne engedjük magunkat megtéveszteni: az erőszakosság még a legcsábítóbb megfinomításában is az emberiség testvérisülése helyett mindig csupán egy csoport fokozott érvényesülését szolgálja és ezzel örökössé teszi a világ egyenlőtlenségét. És mert az erőszak birtokra, tulajdonra és többtulajdonra törekszik, ezért Tolsztoj számára minden egyenlőtlenség a tulajdonnál kezdődik. A fiatal nemes Brüsszelben nem hiába töltött órákat Proudhonnal: Tolsztoj, mint akkor valamennyi szocialista legradikálisabbja, még Marx előtt ezt a tételt hangoztatja: «Minden bajnak és szenvedésnek gyökere a tulajdon és az összeütközés veszedelme azok közt van, akik bőségesen rendelkeznek tulajdonnal és akiknek semmijük sincs.» Mert a tulajdonnak, hogy megállhasson, szükségszerűen védekeznie, sőt támadnia kell. Az erőszak szükséges, hogy tulajdont összeragadjanak, szükséges, hogy a birtokot megnagyobbítsák, szükséges, hogy megvédjék. A tulajdon a maga védelmére megteremti az államot, az állam viszont fönállása végett a hatalmi erőszak szervezett formáit, a hadsereget, az igazságszolgáltatást, «az egész kényszerrendszert, amely csak arra szolgál, hogy a tulajdont megvédje», és aki beleilleszkedik az államba és elismeri, lelkével ettől a hatalmi elvtől függ. Tolsztoj szerint a modern államban, anélkül hogy sejtenék, még a látszólag független, a szellemi emberek is csakis nehány kevés ember tulajdonának megtartását szolgálják, «sőt Krisztus egyháza, amely valódi jelentőségében állammegszüntető volt», legsajátosabb kötelességétől «hazug tanokkal» elfordul, megáldja a fegyvert, a

elenlegi világrend igazságtalansága mellett érvel és ezért formulákban megmerevedik, szokássá, konvencióvá lesz. A művészek pedig, ezek a lelkiismeretnek szabadonszületett, hivatott ügyvédei, az emberi jog védői elefántcsont tornyocskáikat faricskálják és «elaltatják a lelkiismeretet». A szocializmus a gyógyíthatatlanok orvoslását kísérli meg, a forradalmárok, az egyedüliek, kik helyes fölismeréssel alapjában akarják fölrobbantani a hamis világrendet, hibásan maguk is ellenfeleik gyilkoló eszközét használják és megörökítik az igazságtalanságot, amikor érintetlenül hagyják a «gonosz» elvét, sőt még meg is szentelik: az erőszakot.

Ez anarchista követelések értelme szerint tehát az állam és az emberek mostani földi vonatkozásainak alapja hamis és korhadt: ezért Tolsztoj mint haszontalant és elégtelent hevesen visszautasítja a kormányforma minden demokratikus, filantropikus, pacifista és forradalmi megjavítását. Mert se duma, se parlament és legkevésbbé forradalom nem szabadítja meg a nemzetet az erőszak «gonoszságától»: ingatag alapon épült házat nem lehet megtámasztani, hanem ott kell hagyni és másikat kell építeni. Már pedig a modern állam a hatalmi gondolaton nyugszik, nem a testvériségen: tehát Tolsztoj szemében óhatatlanul összedőlésre van ítélve és minden szociális és liberális foltozgatás csak meghosszabbítja haláltusáját. Nem a nép és a kormány állampolgári viszonyát, hanem *magát az embert kell megváltoztatni:* az államhatalom által való erőszakos összepréselés helyett testvériség szülte benső lelki összetartozásnak kell megszilárdítania minden

népközösséget. Ameddig azonban ez a vallási, ez az ethikai testvériség még nem foglalja el a kényszerpolgár mostani formájának helyét, mindaddig Tolsztoj kijelentése szerint, igazi erkölcsiség csak az államon kívül, a pártokon kívül, az egyéni lelkiismeret láthatatlan titokterületén lehetséges. Mivel az állam az erőszakkal azonosítja magát, ethikai ember nem azonosíthatja magát az állammal. *Vallási forradalomra* van szükség, arra, hogy minden lelkiismeretes ember mondja föl a barátságot minden erőszakközösségnek. Ezért maga Tolsztoj elszánt nekirúgtatással minden államformán kívül helyezi magát és kijelenti, hogy lelkiismerete kivételével minden kötelességparancstól független. Megtagad «bármely néphez és államhoz való kizárólagos hozzátartozást vagy bármely kormány alá tartozást», önként kitaszítja magát az ortodox egyházból, elvből lemond arról, hogy az igazságszolgaltatáshoz vagy a mostani társadalom valamely más rendszeresített intézményéhez forduljon segítségért, csak azért, hogy meg ne kelljen fognia az erőszakállam ördögének ujját. Testvériséget prédikálásának evangéliumi szelidsége, keresztényien alázatos beszédformával való átszínezése, az evangéliumra való hivatkozás ne tévesszen meg bennünket szociálpolitikájának tökéletes államellenessége, ama céltudatos energia és elszántság tekintetében, amelylyel Tolsztoj, a század legvakmerőbb heretikusa mint radikális anarchista nyíltan hadat üzen a cár uralmának, az egyháznak és minden jóváhagyott állami közösségnek. Az ő államtana a legelkeseredettebb államellenes tan és Luther óta egyes embernek legtökéletesebb szakítása az új

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

pápistasággal, a tulajdon csalatkozhatatlan gondolatával. Elméletileg még Trockij és Lenin sem ment egy lépéssel sem tovább Tolsztoj «Mindent meg kell változtatni»-jánál és ahogyan Jean Jacques Rousseau, az «ami des hommes» írásaival a francia forradalom számára vájta ki az aknaháratokat, ugyanúgy orosz ember hevesebben meg nem rendítette a cári, a kapitalista rend alapjait és tette a megrohanásra érettté, mint ez a radikális forradalmár, akit nálunk, megtévesztve patriarkális szakállától és tanításának bizonyos ímaságától, rendszerint jámbor apostolnak szokjak tekinteni. Igaz, hogy mint Rousseaut a sansculottok, Tolsztojt is kétségtelenül fölháborította a bolsevizmus módszere, mert pártokat gyűlölt — «akármelyik párt győz, hatalmának megtarthatása végett nemcsak minden meglevő erőszakossággal élnie kelleme, hanem még újat is ki kellene találnia», jósolja irataiban — de az őszinte történetíró valamikor bizonyítani fogja, hogy ő volt legjobb útcsinálója és valamennyi forradalmár valamennyi bombája nem aknázott alá. Oroszországban mindent annyira és nem rendítette meg annyira a tekintélyt, mint ennek az egyetlen és legnagyobb embernek szembeszállása hazájának látszólag legyőzhetetlen hatalmaival: a cárral, az egyházzal és a birtokkal. Mióta a diagnosztikusok e legzseniálisabbja fölfedezte civilizációnk szerkezetének földalatti építéshibáját, nevezetesen, hogy a mi államépületünk nem emberszereteten, emberi közösségen, hanem brutalitáson, emberi zsarnokságon nyugszik — egész dialektikai súlyát, rengeteg ethikai lökőerejét harminc éven át az orosz világrend

ellen egyre megújított rohamozásra használta, a forradalomnak Winkelriedje, a nélkül, hogy ezt akarta volna, szociális dinamit, szétrobbantó, pusztító elemi őserő és ezzel együtt öntudatlanul orosz küldetésének képviselője. Mert minden orosz gondolkodónak, hogy építhessen, előbb szükségszerűen radikálisan és gyökeresen rombolnia kell — nem véletlen, hogy valamennyi művésze előbb lezuhan a legsötétebb, legúttalanabb nihilizmus legfeketébb aknáiba, hogy azután égető, elragadtatott kétségbeesésében áhítatosan ismét új hivést kényszerítsen ki magának; az orosz gondolkodó, az orosz költő, az orosz tettember, nem mint mi európaiak, bátortalan javítgatással, kegyeletes óvatossággal, hanem vadul, mint a favágó, a veszedelmes kísérletek igazi romboló bátorságával megy neki a problémáknak. Egy Rosztopsin a győzelem kedvéért nem habozik Moszkvát, ezt a mirabilium mundi-t, egészen a házak küszöbéig leégetni és éppen ily kevéssé habozik Tolsztoj — ebben hasonlít Savonarolához — az emberiség minden kultúrjavát, művészetet, tudományt máglyára száműzni, csupán hogy ezzel egy új és jobb elmélet igazolva legyen. Lehet hogy Tolsztoj, a vallási álmodozó talán soha nem gondolt támadásának gyakorlati következményeire, alighanem soha nem merte mérlegelni, hogy ily égnagyságú világépület hirtelen összedőlése hány földi exisztenciát rántana magával — minden lelki erejével és meggyőződésének minden makacsságával csak tovább rázta a szociális államépület oszlopait. És ha ilyen Sámson az öklével döngetni kezd, a legóriásibb tető is meggörbül és hajladozik. Ezért azzal a meztelen

énnyel szemben, hogy az orosz forradalmat zellemileg semmi sem segítette annyira előre, mint Tolsztoj fanatikus bűnbánó prédikációi a azdagság és a tulajdon ellen, brosüráinak pe-ardái, pamfletjeinek bombái, fölösleges minden tólagos vita arról, mennyiben helyeselte vagy llenezte volna Tolsztoj a bolsevista fölforgatást. emmi idő kritikája, Nietzscheé sem, aki mint émet ember mégis mindig a képzettekhez szólt s már költői magábólkikelt előadásával elzárt naga elől minden tömeghatást, nem hatott a széles néptömegekre ennyire lélekkorbácsolóan és nitromboléan: és Tolsztoj kőpillérre helyezett szobra, kívánsága és akarata ellenére, örök időkre ott van a nagy forradalmárok, a hatalomdöntők és világot megváltoztatók láthatatlan panteon-jában.

Kívánsága és akarata ellenére: az ő keresztényien-egyéni forradalmát, az ő államanarchizmusát világosan elkülönítette minden aktív és erőszakos forradalomtól. Az «Érett kalászok»-ban ezt írja: «Ha forradalmárokkal találkozunk, gyakran megcsalódunk abban a véleményünkben, hogy ők és mi egy nézeten vagyunk. Ők és mi is hirdetjük: ne legyen állam, ne legyen tulajdon, ne legyen egyenlőtlenség és sok mást. De mégis nagy a különbség: a kereszténynek nincs állam — ők ellenben meg akarják semmisíteni az államot. A kereszténynek nincs tulajdon — ők meg akarják szüntetni. A kereszténynek egyforma mindenki, ők az egyenlőtlenséget szét akarják rombolni. A forradalmárok kívülről harcolnak a kormánynyal, a kereszténység azonban *egyáltalán nem harcol*, belülről rombolja szét az állam alapjait.»

Amint látható, Tolsztoj nem akarta, hogy az államot erőszak semmisítse meg, hanem azzal, hogy egyik kis rész a másik után, egyik egyén a másik után kivonja magát, az állami szervezet elerőtlenedés következtében maga oszoljék föl. A végső eredmény mégis ugyanaz: minden tekintély szétrombolása és Tolsztoj egy életen keresztül ezt a fáradozást szolgálta teljes odaadással. Persze egyszersmind új rendet, az állammal szemben államegyházat, a gyakorlati-szociális egybetartozással szemben vallási összetartozást akart teremteni, emberiesebb, testvéribb életvallást, a régi-új és őskeresztény, a tolsztojkeresztényi evangéliumot akarta megalapítani. De ha építő szellemi tevékenységét értékeljük, — első az őszinteség — késsel el kell vágnunk a lángeszű kultúrkritikust, a földi szemzsení Tolsztojt az elmosódott, fogyatékos, szeszélyes, következetlen moralistától, a gondolkodó Tolsztojtól, aki pedagógiai rohamában már nem, mint a hatvanas években, csak Jasznaja Poljana parasztgyerekeit akarja az iskolába kergetni, hanem a filozófiai könnyelműség ijesztő mértékével egész Európába bele akarja verni az egyedüli «helyes» élet nagy abc-jét, «az» igazságot. Semmiféle tisztelet nem hajol meg elég mélyen Tolsztoj előtt, ameddig ő, a szárnyatlanul született, megmarad gondolatvilágában és zseniális szerveivel szétszedi az emberiség szerkezetét; de mihelyt szabadon röpülve metafizikai térbe iparkodik, ahol érzékei már nem tudnak megfogni, látni és szívni, ahol mindezek a finom ujjak céltalanul tapogatódznak az ürességben, szinte megijeszti az embert szellemi gyámoltalansága. Nem, nem lehet

. határt eléggé élesen megvonni: Tolsztoj mint elméleti, mint szisztematikus filozófus éppen oly ajnálatos módon ámította magát, ahogyan Nietzsche, a vele ellentétes lángész, mint komponista. Amiként Nietzsche zeneisége, amely a beszédmelodikán belül pompásan produktív, önálló hangszférában, tehát amikor komponál, csaknem szánalmasan fölmondja a szolgálatot, Tolsztoj kiváló esze is így azonnal megreked, mihelyt az érzékelhetően kritikus szférából az elméletibe, az elvontba merészkedik. Ezt a határvonalat és érintkezést egyes műveiben is ki lehet tapogatni; «Mit tegyünk» című szociális pamfletjének első része például Moszkva nyomortanyáit szemléltetően, tapasztalathűen, olyan mesteri módon írja le, hogy eláll az ember lélekzete. Földi dologról soha vagy aligha valamikor mondtak zseniálisabban szociális bírálatot, mint ama nyomorlakások és elveszett emberek leírásával: de alighogy az utopista Tolsztoj a második részben a baj megállapításától áttér a gyógyításra és indítványokkal akar előállni a javításra nézve, minden fogalma azonnal ködös, a körrajz elmosódott lesz, a gondolatok nagy sietésükben egymás sarkát tapossák le. És ez a zavarodottság az egyik problémától a másikig annál jobban fokozódik, minél vakmerőbben merészkedik Tolsztoj előre. És bizony Isten, nagyon is előre merészkedik! Minden filozófiai iskolázottság nélkül, ijesztő tiszteletlenséggel nyúl hozzá értekezéseiben mindazokhoz az örökké megoldhatatlan kérdésekhez, amelyek csillagláncokon az elérhetetlenben csüngtek és mint a zselatint hígra «föloldja». Mert ahogyan válsága idején mint valami bundát, hamar új

«vallást» akart magára vetni a türelmetlen ember, egy éjjel alatt kereszténnyé és alázatossá akart válni, úgy ezekben a világnevelő írásokban «egy kézmozdulattal erdőt növeszt», és aki 1878-ban még maga kétségbeesve kiáltotta: «egész földi életünk értelmetlenség», három évvel később már elkészítette számunkra általános érvényű teológiáját, amely megold minden világtitkot. Természetes, hogy ilyen elsietett alkotásokat illető minden ellenmondás zavarja a gyorsgondolkodót, Tolsztoj ezért állandóan bedugott füllel tanít, minden ellentmondáson átgázolva és gyanús gyorsasággal elismerve magáról, hogy sikerült a teljes megoldás. Mily bizonytalan hit, amely szünetlenül bizonyításra érzi magát kötelezve, mily logikátlan, ingadozó gondolkodás, amelynek mihelyt hiányzik az érv, kellő időben mindig mint utolsó és kizárólagos cáfolhatatlanság, valami bibliai idézet jut az eszébe. Nem, nem, nem — nem lehet eléggé határozottan kijelenteni: Tolsztoj oktató értekezései (nehány elkerülhetetlen zseniális részlet ellenére is) — corraggio, corraggio! — a világirodalom legkellemetlenebb vakbuzgó értekezései közé tartoznak, elsietetten zavart, fönnhéjázóan makacs, de sőt — ami Tolsztojnál, az igazság emberénél egyenesen megdöbbentő — nem becsületes gondolkodás bosszantó példái.

Mert a legigazmondóbb művész, a nemes és példás ethikus Tolsztoj, ez a nagy és szinte szent ember mint elméleti gondolkodó valóban rossz és becstelen játékot űz. Hogy az egész szellemvégtelen világot begyömöszölhesse filozófiai zsákjába, durva szemfényvesztő mutatvánnyal kezdi

s pedig: elsőbben minden problémát annyira egyszerűsít, hogy vékonyak és kezelhetők lesznek, mint a kártyalap. Mindenekelőtt tehát a legegyszerűbb módon meghatározza mi «az» ember, azután mi «a» jó, «a» gonosz, «a» bűn, «az» érzékiség, «a» testvériség, «a» hit. Azután fürgén összekeveri a kártyákat, «a» szeretetet kihúzza mint tromfot és íme, nyert. A jasznaja-poljanai tóasztalon egy világórácska alatt megoldódik az egész világjáték, a végtelen és megoldhatatlan, a millió nemzedékektől keresett és az öreg ember meglepetten néz, szeme gyermeki módon csillog, öreg ajka boldogan mosolyog, bámulja és bámulja, hogy «milyen egyszerű is mindez.» Igazán megfoghatatlan, hogy valamennyi filozófus, valamennyi szellem, aki ezer év óta ezer koporsóban ezer országban fekszik, annyi gyötrődéssel törte az eszét és nem vette észre, hogy hiszen «az» egész igazság már régóta, fényesen, mint a nap, benne volt az evangéliumban, de persze az kellett hozzá, hogy az ember, mint ő, Nikolajevics Leo az Úrnak 1878. évében «elsőnek értse meg helyesen ezernyolcszáz év óta» és végre megtisztítsa az «átmázolástól» az isteni üzenetet. (Valóban, szóról-szóra ezeket a káromló szavakat mondja!) No de most vége van minden fáradalomnak és kínlódásnak — most már föl kell ismerniök az embereknek, mily szörnyen egyszerűen lehet leélni az életet: ami zavarja az embert, azt egyszerűen az asztal alá kell dobni, az államot, a vallást, a művészetet, a művelődést, a tulajdont, a házasságot szó nélkül meg kell szüntetni, ezzel azután egyszersmindenkorra végeztek «a» gonoszszal és «a» bűnnel és ha most mindenki maga

szántja a földet és süti a kenyeret és csinálja a csizmáját, akkor nincs többé állam és nincsenek többé vallások, csak Isten igazi birodalma van a földön. Akkor «Isten a szeretet és a szeretet az élet célja». El tehát a könyvekkel, nem kell többé gondolkodni, nem kell szellemi munkát végezni, elegendő «a» szeretet és mindezt már holnap meg lehet valósítani, «ha csak akarnák az emberek».

Ha valaki elmondja a Tolsztoj-féle világteológia száraz tartalmát, akkor mintha túlozna. De sajnos, ő maga az, aki térítgető buzgalmában oly megbotránkoztatóan túloz, aki hogy átjuthasson érveinek ingadozó talaján, erőszakosan belehajszolja magát ebbe a képrombolásba. Mily szép, mily világos, mily megcáfolhatatlan az ő életalapelve, az erőszaknélküliség evangéliuma: Tolsztoj mindannyiunktól engedékenységet, lelki alázatosságot kíván. Arra figyelmeztet bennünket, hogy a szociális rétegek egyre növekedő egyenlőtlensége közt elkerülhetetlen összeütközés elhárítása végett *előzzük meg az alulról támadó forradalmat azzal, hogy önként fölülről kezdjük meg* és idejében való őskeresztény engedékenységgel kikapcsoljuk az erőszakot. A gazdag mondjon le gazdagságáról, az értelmiség mondjon le fönnhéjázásáról, a művészek hagyják ott elefántcsont tornyukat és megértéssel közeledjenek a néphez, fékezzük meg szenvedelmeinket, «állati személyiségünket» és a vevés vágya helyett fejlesszük ki magunkban az adás szentebb képességét. Bizony fönséges követelések, a világ minden evangéliuma által ősrégen megkívántak, örök követelések, mert az emberiség fejlődése érdeké-

ben örökké újra kívánni kell. De Tolsztoj mértékelen türelmetlensége nem éri be, mint ama jámbor teremtések azzal, hogy az egyes ember legnagyobb erkölcsi teljesítményeként követelje, hanem ő, a zsarnokian türelmetlen, ezt a szelídséget haragosan azonnal és mindenkitől megkívánja. Hogy csak minél hevesebben rábeszéljen bennünket, a türelmetlen ember a legőrültebb túlzásokba lovalja bele magát, azt kívánja, hogy az ő vallási vezényszavára azonnal mondjunk le mindenről, adjunk oda mindent, amivel érzelmileg össze vagyunk kötve, ő (a hatvanéves) a fiatal emberektől önmegtartóztatást követel (amit maga mint férfi soha nem gyakorolt), a szellemi foglalkozásúaktól azt kívánja, hogy ne műveljék, sőt vessék meg a művészetet és intellektualitást (amelynek maga egész életét szentelte) és hogy minél gyorsabban, egészen villámgyorsan meggyőzzön bennünket arról, mily haszontalanság a kultúránk, dühös ökölcsapásokkal lerombolja egész szellemi világunkat. Csakhogy csábítóbbá tegye részünkre a teljes lemondást, egész mostani kultúránkat, művészeinket, költőinket, technikánkat és tudományunkat legyalázza, a legvaskosabb túlzással, emeletes valótlanságokkal él és pedig mindig a maga szidásával és lealacsonyításával kezdi, hogy a mások megrohanásához szabad nekifutása legyen. Így kompromittálja a legnemesebb etikai szándékot vad okvetetlenkedéssel, amelynek semmi túlzás nem elég mértéktelen, semmi megtévesztés nem elég vaskos. Vagy talán igazán elhiszi valaki, hogy Tolsztoj Leo, akit a háziorvosa naponta megvizsgált és kísérgetett, az orvostudományt és az

orvosokat valóban «fölösleges dolognak», az életet «bűnnek», a tisztaságot «fölösleges fényűzésnek» tekinti? Ő, aki egész könyvtárra valót írt össze, valóban mint «haszontalan élősködő», mint «levelész» töltötte el életét, valóban olyan gúnyolódva túlzott módon, ahogyan maga a következőképpen írja le? «Eszem, fecsegek, hallgatom, amit más beszél, újra eszem, írok és olvasok, azaz beszélek és megint hallgatom a más beszédét, azután ismét eszem, játszom, eszem és újra beszélek, azután még egyszer eszem és bebújok az ágyba.» A «Háború és béke» és «Anna Karenina» valóban ilyen módon született meg? Neki, aki könnyre fakad, mihelyt valaki Chopin szonátáit játssza, a zene mint a korlátolt eszű kvekkereknek, igazán csak az ördög dudája? Beethovent valóban «érzékiségre elcsábítónak», Shakespeare drámáit «kétségtelen ostobaságnak», Nietzsche művét «darabos, értelmetlenül föllengző fecsegésnek» tartja? Vagy Puskin műveit csak «arra tartja jónak, hogy cigarettapapirosul szolgáljon a népnek»? A művészet, amit nagyszerűbben szolgált, mint bárki más, az ő szemében tényleg csak «henye emberek fényűzése» és Grischa szabó és Pjotr cipész neki igazán előbbrevaló esztétikai bíró, mint Turgenyev vagy Dosztojevszki ítélete? Komolyan hiszi ő, aki maga «fiatalságában fáradhatatlanul paráználkodott és azután házasságban még tizenhárom gyermeket nemzett, hogy most egyszerre az ő szavára minden fiatalember belép a szkopcok szektájába és kioperáltatja magából a nemi ösztönt? Látjuk : ő, Tolsztoj túloz, mintha megőrült volna és logikai rossz lelkiismerete túloz, nehogy észrevegyék, mily könnyűnek gondolta a

dolgot a «bizonyítékaival.» Néha úgy látszik, mintha az a sejtelem, hogy ezt a lármás értelmetlenséget éppen mértéktelensége végzi ki, halványan ott derengett volna tudatának kritikus mélyén — «kevés a remény arra, hogy bizonyítékaimat elfogadják vagy akár csak komolyan megvitatják», írja egyszer és ijesztő módon igaza van, mert amily kevéssé lehetett vitatkozni ezzel az állítólag engedékeny emberrel, amíg élt — «Tolsztoj Leót nem lehet meggyőzni», sóhajtja a felesége és «önszeretete sohasem engedi meg, hogy valami hibát beismerjen», írja legjobb barátnője — éppen olyan eszteleńség lenne, ha Beethovent, Shakespearet Tolsztojjal szemben komolyan védelmezni akarnók: aki Tolsztojt szereti, legjobb, ha ott fordul el tőle, ahol az öreg ember nagyon is nyilvánvalóan leplezi le logikai fogyatékosságát. Egyetlen komolyan vehető ember sem gondolt egy pillanatig sem arra, hogy Tolsztoj e teológiai támadásaira valóban hirtelenül, mint a gázcsapot, lecsavarja az élet átszellemesítéseért folyó kétezer éves harcot és legszentebb értékeinket a szemétdombra vesse. Mert ez a mi Európánk, amely éppen az imént szülte Nietzschét mint gondolkodót, amelynek számára egyesegyedül a szellemi öröm teszi lakályossá nehéz földünket, ennek az Európának, Isten tudja, nem volt kedve, hogy egy erkölcsi vezényszóra rögtön engedje magát elparasztosítani, leegyszerűsíteni és elmongolosítani, engedelmesen a kibitkába másszék és egy fönséges szellemi multat mint «bűnös» tévedést megtagadjon. Mindig elég tisztelettudó volt és lesz, hogy a példás ethikus Tolsztojt, a lelkiismeret hősies ügyvédjét össze ne tévessze azzal

a kétségbeesett kísérlettel, amely az idegválságot világszemléletnek, a félelmet a klimaktériumtól nemzetgazdaságnak akarja föltüntetni; mindig meg fogjuk tudni különböztetni a nagyszerű erkölcsi ösztönzéseket, e művész hősi lelkéből sarjadzottakat és az elméletbe menekült aggastyán parasztian dühös kultúrexorcizmusát. Tolsztoj komolysága és tárgyilagossága páratlan módon elmélyítette nemzedékünk lelkiismeretét, depresszív elméletei azonban merénylet a lét öröme ellen, kultúránknak szerzetesien aszkétai visszalökniakarása egy már nem rekonstruálható ős kereszténységbe, amit egy már nem-keresztény és ezért túlkeresztény ember eszelt ki. Nem, mi nem hisszük, hogy «a megtartóztatás dönti el egész életünket», hogy a síron inneni világszenvedelmünk vérét ki kell csapolnunk az erekből és csakis kötelességgel meg bibliai kinyilatkoztatásokkal kell magunkat megterhelnünk: nem bízunk abban a magyarázgatóban, aki nem ismeri az öröm teremtő, erőtadó hatalmát, mert tudatosan szegénynyé teszi és elhomályosítja érzékeink szabad játékát és a legmagasztosabbat és legboldogítóbbat: a művészetet. Nem akarunk megint lemondani a szellem és a technika vívmányairól, nyugati örökségünkből nem akarunk semmit sem odaadni, semmit, nem könyveinket, képeinket, városainkat, tudományunkat, egy szemernyi érzékelhető, látható valóságot sem bármilyen bölcselkedésért és legkevésbbé maradiért, depresszívért, amely pusztaságba és szellemi butaságba kerget vissza bennünket. Mai létünk gazdag sokoldalúságát semmiféle égi boldogság kedvéért sem cseréljük el valami sovány egyszerűséggel: inkább szem-

elenül «bűnösek» akarunk lenni, mint primitívek, inkább szenvedelmesek, mint ostobán és bibliaszerűen jók. Európa ezért a szociológiai Tolsztoj-elméletek egész batyuját az irodalmi aktaszekrénybe tette, teljes tisztelettel az ő példás ethikai karata iránt, de mégis félretette mára és mindörökre. Mert ami maradi és reakcionárius, az még legfőbb vallási formában sem, még oly fönséges szellem apasága esetén sem lehet teremtő erejű, s ami a lélek személyi kuszáltságából származik, oha a világszellemet meg nem fejtheti. Tehát újra és végérvényesen : korunk legerősebb kritikus ölszántója, Tolsztoj egyetlen búzaszemmel sem ett európai jövőnk magvetője és ebben egészen orosz, egészen géniusza fajának és nemzedékének.

Mert az utolsó orosz évszázadnak bizonyára az az értelme és küldetése, hogy szent nyugtalansággal és kíméletlen szenvedésvággyal fölkavarjon minden erkölcsi mélységet, kiásson és levetkőzessen egészen a gyökeréig minden szociális problémát és lángeszű művészei kollektív szellemi teljesítménye előtt tiszteletünk végtelenül mélyen meghajol. Ha nem egy dolgot mélyebben átérzünk, ha sok mindent határozottabban ismerünk föl, ha az idő problémái és az ember örök problémái szigorúbb, tragikusabb és kegyetlenebb tekintettel néznek reánk, mint azelőtt, akkor ezt Oroszországnak és az orosz irodalomnak köszönhetjük, ennek egyszersmind azt a teremtő nyugtalanságot a régi igazságon át az új igazhoz. Az egész orosz gondolkodás a szellem erjedése, tágító, fölpattantó erő, de nem a szellem fölvilágítása, mint aminő Spinozáé, Montaigneé és néhány német emberé ; nagyszerűen segít a világ

lelki kitágításában és az újkor egyetlen művésze sem szántotta és kavarta föl annyira a lelkünket, mint Tolsztoj és Dosztojevszkij. De új rendet teremteni egyikük sem segített nekünk és ahol saját, lelkileg feneketlen káoszukat világfölfogásként próbálják föltüntetni, ott magukra hagyjuk őket az ő magyarázkodásukkal. Mert mindkettő, Tolsztoj és Dosztojevszkij megrettenve a fölidézett, áthidalhatatlan nihilizmustól, az ősaggodalomból vallási reakcióba menti át magát, mindkettő, hogy a maga belső szakadékába ne zuhanjon, rabszolgamódra a keresztény keresztbe kapaszkodik és az orosz világot felhőkbe burkolja ugyanakkor, amikor Nietzsche tisztító villáma szétzúzza a régi aggodalmaskodó egeket és mint valami szent kalapácsot az európai ember kezébe adja a hitet a hatalomban és a szabadságban.

Fantasztikus látvány: Tolsztoj és Dosztojevszkij hazájának ez a két leghatalmasabb embere, rejtelmes borzongástól megragadva mindkettő hirtelen fölriad munkájából és mindkettő ugyanazt az orosz keresztet emeli föl, mindkettő Krisztushoz fohászkodik és mindenik egy másikhoz, mint a sülyedő világ megmentőjéhez és megváltójához. Mint két őrjöngő középkori szerzetes áll mindenik a maga szószékén, szellemben és az életben ellenségesen egymással szemben — Dosztojevszkij, cégéres reakcionárius és az autokrácia védelmezője, háborút és erőszakot prédikálva, őrjöngve a fölfokozott erő hatalmi mámorában, szolgája a cárnak, aki őt börtönbe vettette, egy imperialista, világhódító üdvözítő imádója. És vele szemben Tolsztoj mindent, mit a másik dícsér, éppen olyan fanatikusan kigúnyolva, éppen oly

isztikusan anarchista, mint amaz misztikusan olgai, a cárt gyilkosként, az egyházat, az államot lvajként kipellengérezve, elátkozva a háborút, szintén Krisztussal az ajkán és kezében az angéliummal — de mindkettő a megrendült lek valami titokzatos kényszerűsége folytán aradian alázatosságba és butaságba kergetve ssza a világot. Valami prófétai sejtésnek kellett koznia mindkettőben, hogy rejtelmes aggodalukkal oly hangosan elárasztották népüket, a ilág elpusztulása és az ítéletnap sejtésének, vami látnoki tudásnak, hogy lábuk alatt az orosz ld a legirtózatosabb megrendüléssel volt teres — mert mi más, ha nem az adja meg a költői ivatást és küldetést, hogy az idők tüzét és a lhők dörgését prófétai módon előre megérzi, ogy minden idegét megfeszíti és meggyötri az tváltozás vajudása? Mindkettő bűnbánatra hívó, aragos és szeretetdühös próféta, tragikus fényen a világ elpusztulásának kapujában állva még gyszer megkísérli, hogy elhárítsa a rettenetesséet, amely már a levegőben röpköd, ótestamentumi igászi alakok, minőt századunk többé nem látott.

Ám csak sejteni tudják a jövendőt, de a világ orgását nem tudják megváltoztatni. Dosztoevszkij kigúnyolja a forradalmat és temetése nyomában fölrobban a bomba, amely darabokra épi a cárt. Tolsztoj a háborút ostorozza és a öldi szeretetet követeli: koporsója fölött még négyszer sem zöldelt ki a fű és a legirtózatosabb testvérgyilkosság becsteleníti meg a világot. Művészetének alakjai, amelyeket maga leszólt, túlélik az időt, de tanítását az első lehelet és szél szétfújja. Isten birodalmának összeroppanását

szeretettanának teljes kudarcát már nem élte meg, de bizonyára megsejtette még, mert életének utolsó évében nyugodtan ül baráti körében, a szolga levelet hoz neki, amelyet fölbont és olvassa:

«Nem, Nikolajevics Leo, nem lehetek önnel egy véleményen, hogy egymagában a szeretet meg tudja javítani az emberek viszonyát. Ezt csak jólnevelt, mindig jóllakott ember mondhatja. De mivel akar előhozakodni azokkal szemben, akik gyermekségük óta éheznek és egész életükön át zsarnokok jármában nyögnek? Ezek küzdeni fognak és azon lesznek, hogy kiszabaduljanak a rabszolgaságból. És én halálának előestéjén azt mondom önnek, Nikolajevics Leo, hogy a világ még vérbe fog fulladni és többször mint egyszer agyon fogják verni és darabokra fogják tépni, tekintet nélkül nemükre, nemcsak az urakat, hanem gyermekeiket is, hogy ezek részéről se kelljen a földnek valami gonosztól tartania. Sajnálom, hogy ön ezt az időt már nem éli meg, legalább szemtanúja lehetne tévedésének. Békés halált kívánok önnek.»

Nem tudja senki, ki írta ezt a jövőbe bevilágító levelet. Trocki volt, Lenin vagy valamely névtelen forradalmár, aki a Schlüsselburgban elsenyved: sohasem fogjuk megtudni. De Tolsztoj ebben a pillanatban talán már tudta, hogy az ő tana a valósággal szemben pára volt és hiábavalóság, hogy az emberek kavargó és vad szenvedelme mindenkoron hatalmasabb lesz a testvériességnél. Ebben a pillanatban — a tanuk mondják — elkomorult az arca. Fogta a levelet és elgondolkozva a szobájába ment vele, öregedő feje körül a sejtés hűvös szárnycsapását érezve.

A HARC A MEGVALÓSÍTÁSÉRT.

«Könnyebb tíz kötetnyi filozófiát írni, mint a gyakorlatban egyetlenegy alapelvet megvalósítani.»
Napló, 1847.

Tolsztoj, aki azokban az években oly kitartással pozgatta az evangéliumot, aligha olvasta megndülés nélkül a prófétai szavakat: «Aki vihart et, vihart arat», mert ez a sors teljesedik be az életében. Egyetlen ember és hozzá még hatalas ember, a maga szellemi nyugtalanságát bűnődés nélkül sohasem dobja bele a világba: a orrongás visszahatásától ezerszeresen dagad a eble. Ma, amikor a vita már régen lehiggadt, em tudjuk már megmérni, hogy Tolsztoj üzeetének első elhangzása mily fanatikus várakoást gyujtott föl az orosz és azon túl az egész ilágon: a lelkek forrongásának kellett lennie, gy egész nép lelkiismerete erőszakos fölébreszésének. A kormány, megrettenve e fölforgató atástól, hiába tiltja be hamarosan Tolsztoj vitázó ratait, gépírásos másolatai kézről-kézre vánlorolnak, külföldi kiadások révén becsempészik iket és minél vakmerőbben támadja meg Tolsztoj z eddigi rend elemeit, az államot, a cárt, az egyházat, minél lángolóbban kíván új világrendet mbertársai számára, az emberiségnek minden

üdvötígérés iránt fogékony szíve annál áradozóbban fordul feléje. Mert a mi erkölcsi világunk a vasút, a rádió és távíró ellenére, mikroszkop és minden műszaki csoda ellenére, megőrizte a fölsőbb erkölcsi állapotnak ugyanazt a messiási várását, mint amely megvolt Krisztus, Mohammed vagy Buddha napjaiban, a csoda iránt örökké fogékony tömeglélekben kiirthatatlanul él és reszket az egyre megújuló vágyódás a vezető, a tanító után. Ezért valahányszor egyes ember ígérettel fordul az emberiséghez, annak a hinni-óhajtásnak az idegét érinti meg és hihetetlenül összetorlódott áldozatkészség ajánlkozik föl mindenkinek, aki elég bátor, hogy kiáll és kimondja a legjelentőségteljesebb szót: «Én tudom, mi az igaz.»

A század végén tehát, alighogy apostoli üzenetét kihirdeti, egész Oroszországból sok millió lélek tekintete fordul Tolsztoj felé. A «Gyónás» nekünk már régóta inkább csak pszichológiai dokumentum, mint valami igekihirdetés, mámorossá teszi a hívő ifjúságot. Végre, így ujjonganak, egy hatalmas és szabad ember és ezenfelül Oroszország legnagyobb költője követelésként állott elő azzal, amit eddig a kitagadottak elpanaszoltak, a félig rabszolgák titkon suttogtak: hogy a világ mostani rendje igazságtalan, erkölcstelen és ezért tarthatatlan és új, jobb formát kell találni. Az elégedetlenek mindannyian váratlan ösztönzést kaptak és pedig nem a haladásról hivatásszerűen szónokolók egyikétől, hanem független és meg nem vesztegethető szellemtől, akinek tekintélyét és becsületességét senki sem merte kétségbevonni. Ez az ember, így hallják, a maga

letével, a nyilvánosság előtt álló létének minden ettével példaként akar előlhaladni, mint gróf tiváltságairól, mint gazdag ember vagyonáról kar lemondani és a vagyonosok és nagyok közül lsőnek akarja magát alázatosan besorozni a esti munkát végző nép egyforma munkaközösségébe, hogy végre az állami zsarnokság helyett a vallási testvériség, a cárság erőszakossága helyett a szeretet istenországa kezdődjék meg. A kiagadottak új üdvözítőjének híre eljut a műveletlenekhez, a parasztokhoz és írástudatlanokhoz, már csoportosulni kezdenek első tanítványai, a tolsztojánusok szektája teljes hittel megkezdi tanítója szavának teljesítését és mögöttük az elnyomottak végeláthatatlan tömege várja és vigyázza, vajjon ez az őszinte ember megtalálta-e végre számukra, az annyiszor csalódottaknak, a segítséget, a reményt. És így sok millió szó, sok millió szem lángol az igehirdető Tolsztoj felé és vágyakozva figyeli világhíressé vált életének minden mozdulatát, minden tettét. «Mert ő tanult, tanítani fog bennünket».

De különös, Tolsztoj mintha eredetileg nem is venné észre, hogy a felelősség mekkora terhét vállalja magára, amikor magánéletéhez kapcsolja millióknak ennyire váratlan és meglepő kíséretét. Természetesen elég tisztán lát annak megérzésére, hogy az ilyen élettant nem elég hideg betűvel papiroson hirdetni, hanem a maga életében példaadóan meg kell valósítani. De — és ez kezdésének a tévedése — azt hiszi, hogy eleget tett már azzal, ha szociális és ethikai életelveinek megvalósítását a maga személyén csak jelképesen mutatja meg és hébe-hóba az elvi készség jelét

adja. Parasztmódra öltözik tehát, hogy láthatatlanná tegye úr és szolga közt a külső különbséget, ekével és kaszával a mezőn dolgozik és eközben lefesteti magát Rjepinnel, hogy mindenki láthassa: a mezei munkát, nehéz, becsületes munkát a kenyérért nem röstellem és senkinek nem kell szégyelnie, mert íme, én magam, Tolsztoj Leo, aki mint mindannyian tudjátok, erre nincs rászorulva és akit szellemi működése teljesen fölmentene alóla, örömmel vállalom ezt a munkát. Hogy a tulajdon «bűne» ne szennyezze be a lelkét továbbra is, tulajdonát, ingó és ingatlan vagyonát (már akkor több félmillió rubelnél) átadja feleségének és családjának és műveiért nem akar többé pénzt vagy pénzértéket elfogadni. Alamizsnálkodik, látogatással és levelezéssel föláldozza az idejét a legidegenebb és legalsóbbrendű embernek, aki megszólítja, testvériesen segítő szeretettel pártját fogja mindenkinek, akit jogtalanság és igazságtalanság ér. De nemsokára mégis föl kell ismernie, hogy még többet kívánnak tőle, mert a hívőknek nagy, durva tömege, éppen az a «nép», akit ő lelke teljességével keres, nem éri be az alázatosság ama szellemileg elgondolt szimbolumaival, hanem többet kíván Tolsztoj Leótól: a teljes lemondást, a tökéletes fölemésztődést nyomorában és szerencsétlenségében. Igazán hívőket és meggyőzötteket mindig csak a vértanucselekedet teremt — és azért minden vallás születésénél mindig ott van a tökéletes odaadás embere — de sohasem a célozgató, az igérgető magatartás. És minden, amit eddig tett Tolsztoj, hogy tanának megvalósíthatását megerősítse, sohasem volt több, mint a megalázkodásnak csupán gesz-

usa, vallásosan alázatos jelképes cselekedet, öszszehasonlítható körülbelül azzal, amelyet a katolikus egyház ró a pápára vagy a vallásos császárokra, hogy zöldcsütörtökön, tehát egyszer egy esztendőben, tizenkét aggastyánnak megmossák a lábát. Ezzel azt hirdetik és mutatják meg a népnek, hogy még a legalsóbbrendű cselekedet sem alázza meg a föld leghatalmasabbjait sem. De amily kevéssé veszi el hatalmát és teszi igazán fürdőszolgává a pápát vagy Ausztria és Spanyolország uralkodóját a megalázkodásnak ez egyszer egy évben megismétlődő cselekedete, a nagy költőt és nemes urat az egy óra árral és kaptafával éppen olyan kevéssé teszi már cipésszé, a kétórás mezei munka már paraszttá és vagyonának átruházása családtagjaira igazi koldussá. Tolsztoj elsőnek mutatta meg tanának csak a *megvalósíthatását,* de nem valósítja meg. A nép azonban, amelyet szimbolumok (mély ösztöne sugallatára) nem elégítenek ki és csak a teljes áldozat tudja meggyőzni, éppen ezt várta Tolsztojtól, mert a mester tanítását a követők mindig sokkal szigorúbban és sokkal inkább szószerint magyarázták, mint maga a mester. Innen az alapos csalódás, amikor az önkéntes szegénység prófétájához zarándokolva azt kell látniok, hogy amint a többi nemesi birtokon, Jasznaja Poljana parasztjai továbbra is nyomorban sínylődnek, ő azonban, Tolsztoj Leo éppen úgy, mint annakelőtte, kastélyban gróf módjára pompával fogadja a vendégeket és így még mindig «az emberek amaz osztályá»-ba tartozik, akik «mindenféle mesterkedéssel elrabolják» a néptől, amire szükségük van. Azt a nagyhangon bejelentett vagyonátru-

házást nem fogadják el valóságos lemondásnak, semmivel nem rendelkezését szegénységnek, hiszen azt látják, hogy a költő továbbra is teljes mértékben élvezi régi kényelmét és még az az egyórás szántás és cipészkedés sem tudja őket egyáltalán meggyőzni. «Micsoda ember az, aki vizet prédikál és bort iszik?» mormogja fölháborodva egy öreg paraszt és erről a kétértelmű ingadozásról a tanítás meg a cselekedet közt még keményebben nyilatkoznak a diákok és igazi kommunisták. Felemás magatartása miatt lassanként éppen elméletének legmeggyőződésesebb követőit fogja el a csalódás, levelek és gyakran durva támadások egyre hevesebben figyelmeztetik, hogy vagy hazudtolja meg magát, vagy pedig a tanát végre szószerint és nem csupán jelképes alkalmi játszadozással valósítsa meg.

E felszólítástól fölijedve végre Tolsztoj maga is látja, mily óriási követelésnek adott jogosultságot és hogy nem diktum, hanem csak faktum, nem agitátori példa, hanem csak létének tökéletes átformázása adhat életet annak, amit hirdetett. Aki nyilvános szószékről, a tizenkilencedik század legmagasabbjáról, a dicsőség éles fényszórójának világításában, sok millió szempár ellenőrzésével beszél és ígérget, annak végképpen le kell mondania az egész magán és konciliáns életről, annak nem szabad lelkületét csupán alkalmilag jelképekkel megmutogatni, hanem érvényes tanuként igazi áldozatra van szüksége: «hogy az emberek meghallgassanak, szenvedéssel, még jobb: halállal kell az igazságot megbizonyítani.» Tolsztoj személyi élete számára tehát oly kötelezettség kezd mindegyre előbbrenyomulni, aminő-

ről a nyilvánosan szónokolónak soha sejtelme sem volt. Borzongással, szétdúltan, nem bízva erejében, aggodalmaskodva lelke legmélyéig veszi magára Tolsztoj a keresztet, amit tanításával faragott magának, azt tudniillik, hogy ezentúl léte minden tettével csakis meggyőződését fogja szemléltetni és a gúnyolódó és fecsegő világ közezepette vallási meggyőződésének szent szolgája lesz.

Szent: kimondatott a szó, minden mosolygó gúnyolódás bosszúságára. Mert a mi józan korunkban a szent bizonyára teljesen fonáknak és lehetetlennek tűnik föl, az eltűnt középkor anachronizmusa. De minden lelki típusnak csak a külső képe és burka a mulandóságé, ellenben minden típus maga, ha egyszer elmerült a földi dolgok körforgásában, következetesen és kényszerűen állandóan visszatér a hasonlóságok beláthatatlan játékában, amit mi történelemnek nevezünk. Mindig és minden korszakban lesznek emberek, akiknek iparkodniok kell, hogy a szentség látszatában éljenek, mert az emberiség vallásos érzése mindig újra megkívánja és megteremti ezt a legfölsőbb lélekformát, csak éppen hogy az idő változásával meg kell változnia külső megvalósulásának. Annak a fogalomnak, amely bennünk él a létnek vallásos áhítattal való megszenteléséről, semmi közössége nincs a legenda aurea fafaragású figuráival és a pusztai remeték oszlopszerű merevségével, mert mi a szentnek alakját régen elválasztottuk teológiai tanácskozások és pápai konklávék döntvényeitől, — mi szentnek manap csakis azt tartjuk, aki hősiesen valamely vallásilag átitatott eszmének szenteli tökéletesen az életét.

Az intellektuális elragadtatást, a Sils-Mária remetéjének világot megtagadó elvonultságát vagy az amszterdami gyémántcsiszoló megható igénytelenségét egy szemernyivel sem értékeljük kevesebbre, mint a magát tövissel megkínzó fanatikusnak elragadtatását; minden csodatett világán innen, írógép és villamos világítás mellett, a mi fénynyel teli, emberekkel kavargó városainkban is még ma is lehetséges a szellemszent, mint a lelkiismeret vértanuja, csakhogy nincs többé szükségünk arra, hogy ezeket a csodálatosakat és ritkákat minden földi gyarlóságon túl mint istenien hibátlanokat lássuk, sőt ellenkezőleg, ezeket a nagyszerű megpróbálkozókat, ezeket a veszedelmes megkísértetteket éppen válságukban és harcaikban és legjobban nem gyarlóságuk ellenére, hanem éppen gyarlóságukkal szeretjük. Mert a mi nemzedékünk nem mint földfölötti túlvilág istenküldötteit akarja tisztelni szentjeit, hanem éppen mint a legemberibbeket az emberek közt.

Ezért Tolsztoj óriási kísérletében, hogy életének mintaszerű alakot adjon, éppen ingadozását és szükségszerű kudarcát megrendítőbben látjuk, mint aminő minden szentsége lett volna. Bár hitetlenül állunk tanításával szemben, az, amit e tanért szenvedett, szándékának nemességéről győz meg bennünket. Abban a pillanatban, amelyben Tolsztoj arra a hősies föladatra vállalkozik, hogy elhagyja az időleges konvencionális életformákat és csakis lelkiismeretének időhöz nem kötött életformáit valósítja meg, élete szükségképpen tragikus színjátékká lesz, nagyobb, mint akármelyik, minőt Nietzsche Frigyes föllázadása és pusztulása óta láttunk. Mert a család-

hoz, a nemességhez, a tulajdonhoz, a kor törvényeihez való minden szilárd viszonyt nem lehet ily erőszakos módon elszakítani anélkül, hogy ezerágú idegszövedéket ronggyá ne tépjen, hogy magát és a hozzá legközelebb állókat a legfájdalmasabban meg ne sebezze. De Tolsztoj nem érzi a fájdalmat, sőt ellenkezőleg, mint igazi orosz és azért túlzó ember nemcsak készségesen átengedi magát minden megpróbáltatásnak, hanem mint igazlelkűségének látható bizonyítékára, szinte szomjazik az igazi kínra. Régen megúnta életének kényelmét, undorodik az egyforma családi boldogságtól, műveinek dicsőségétől, embertársai tiszteletétől — benne a teremtő ember önkéntelenül feszültebb, sokoldalúbb sorsra, az emberiség őserejével való mélyebb elegyedésre, szegénységre, bajra és azokra a szenvedésekre vágyik, amelyeknek teremtő értelmét a válsága óta először ismeri föl. Hogy alázatosságra törekvésének tisztaságát szemlátomást bebizonyíthassa, a legalacsonyabb sorsú ember életét akarná élni, ház nélkül, pénz nélkül, család nélkül, szennyesen, tetvesen, megvetve, üldözve az államtól, kiközösítve az egyházból. A maga húsán és csontján és velőjén akarná megélni azt, amit könyvében mint az igaz ember legfontosabb és egyetlen csupalélek formájának írt le: a hontalant, a szegényt, akit a sors szele mint az őszi falevelet kerget maga előtt, Tolsztoj — és itt a nagy művész, a történelem megint zseniális és ironikus ellentéteinek egyikét építi föl — legbensőbb akarattal tulajdonképpen éppen azt a sorsot kívánja magának, amely ellentétére, Dosztojevszkijre, erre azonban akarata ellenére, méretett. Mert Dosztojevszkijre lesujt

mindaz a baj, a sors kegyetlensége és gyűlölete, amit Tolsztoj pedagógiai elvből, vértanuságvágyódásból erővel átélni akarna. Dosztojevszkijhez, mint Nesszusz-ing hozzátapad az igazi, kínzó, égető, örömölő szegénység, hontalanul végigvonszolja magát a földkerekség minden országán, testét betegség hasogatja, a cár katonái bitófához hurcolják és Szibéria börtöneibe vetik — minden, amiről Tolsztoj azt véli, hogy szüksége van rá tanának bebizonyítása, szociális eszméjének megvalósítása végett, pazarul ráméretett amarra, míg a külső, látható szenvedésre szomjuhozó Tolsztojnak egy csöpp sem jutott.

Mert Tolsztojnak sohasem sikerül, hogy szenvedniakarását külsőleg érvényesítse és láthatóvá tegye. A gúnyolódó és csúfolódó sors mindenütt elzárja martíromságának útját. Szegény szeretne lenni, vagyonát az emberiségnek akarná szétosztani, írásai és művei révén sohasem óhajt többé pénzt kapni, de családja nem engedi meg neki, hogy szegény legyen, a nagy vagyon családja gondozásában akarata ellenére állandóan növekedik. Magára szeretne maradni, de hírneve elárasztja a házát riporterekkel és kíváncsiskodókkal. Azt óhajtja, hogy megvessék, de minél inkább szidalmazza és lealacsonyítja magát, minél epésebben leszólja a művét és meggyanusítja őszinteségét, az emberek annál nagyobb tisztelettel csüggnek rajta. A paraszt életét szeretné élni, alacsony füstös gunyhóban, ismeretlenül és zavartalanul, vagy mint zarándok és koldus szeretne kóborolni, a családja ellenben ápolással veszi körül és a technika kényelmességeit, amelyeket nyilvánosan helytelenít, kínjára egészen a szobájába tolja előre.

szeretné, ha üldöznék, bezárnák és megkancsukázták — «kín nekem a szabadon élés» — de a hatóságok bársonysimasággal kitérnek előle és beérik azzal, hogy csak követőit korbácsolják meg és küldik Szibériába. Ekkor azután a végsőhöz nyúl és a cárt szidalmazza, hogy végre megbüntessék, száműzzék, elítéljék, végre a nyilvánosság előtt meglakoljon meggyőződésének föllázadásáért, de II. Miklós a panaszkodó miniszternek ezt feleli: «Kérem, ne nyúljanak hozzá Tolsztoj Leóhoz, nem óhajtok belőle vértanut csinálni.» De ez, éppen ez, vértanu akart lenni Tolsztoj az utolsó években, hogy az embereknek megmutassa tanításának komolyságát és becsületességét és éppen ezt nem engedi meg neki a sors, sőt éppen rosszakaratú gondoskodást tanusít ezzel a szenvedni-óhajtóval szemben, hogy semmi baja ne essék. Mint az őrült, aki gummicellájában dühöng, úgy csapkod dicsőségének láthatatlan fogságában, meggyalázza saját nevét, haragosan kicsúfol államot, egyházat és minden hatalmat — de udvariasan, hajadonfővel meghallgatjak és mint előkelő származású és ártalmatlan bolondot megkímélik. A látható tett, a végérvényes bizonyíték, a büntető vértanuság sohasem sikerül neki. Őszinteséget-akarása és a valóság közé az ördög odatette a hírnevét, amely fölfogja a sors minden csapását és nem engedi, hogy baj érje.

De — kérdezi türelmetlenül minden követőjének bizalmatlansága és gúnyosan ellenfeleinek csúfolódása — de elhatározott akarattal miért nem tépi szét Tolsztoj ezt a kínos ellenmondást? Miért nem söpri a házát tisztára a riporterektől és fényképészektől, miért tűri, hogy a családja

műveit eladja, a maga akarata helyett miért követi mindig környezetének akaratát, amely az ő kívánságával egyátalán nem tőrődve, tántorithatatlanul a gazdagságot, a jólétet tekinti az élet legfőbb javának? Miért nem cselekszik végre egyértelműen és tisztán lelkiismeretének parancsa szerint? Erre a rettenetes kérdésre Tolsztoj maga sohasem adott feleletet az embereknek és nem is mentegetődzött, ellenkezőleg, senki a haszontalan fecsegők közül, akik piszkos kézzel rámutattak az akarat és az érvényesülés napnál világosabb ellenmondására, nem ítélte el ezt a felemásságot keményebben, mint ő maga. 1908-ban ezt írja naplójába: «Ha azt hallanám, hogy rólam mint valami idegenről azt mondják: olyan ember, aki fényűzéssel él, amit csak lehet, elvesz a parasztoktól, becsukatja magát és e mellett a kereszténységet vallja és prédikál, ötkopekokat oszt szét mint alamizsnát és minden gyalázatos cselekedetekor kedves felesége mögé bújik — ezt az embert nem haboznám gazembernek mondani! És ugyanezt kellene rólam is mondani, hogy letegyek a világi hiúságokról és csak a léleknek éljek.» Nem, Tolsztoj Leot senkinek nem kellett akarata és cselekedete ellentétéről fölvilágosítania, ez az ellentét minden nap újra széttépi a lelkét. Ha a naplóban mint vörösen izzó égető acélt ezt a kérdést döfi a lelkiismeretébe: «Mondjad Tolsztoj Leo, tanaid alapelvei szerint élsz», a dühös kétségbeesés ezt feleli: «Nem, meghalok szégyenletemben, bűnös vagyok és megvetést érdemlek». Teljesen tisztában volt magával, hogy számára nyilvános hitvallása után logikailag és ethikailag csak egyetlen életforma volt lehetséges: elhagyni

házát, lemondani nemesi címéről, művészetéről
s «mint zarándok vándorolni az orosz utakon».
ki azonban ezt vallotta, sohasem tudta magát
ászánni erre az utolsó, legszükségesebb és egyedül
leggyőző elhatározásra. De éppen utolsó gyön-
éjének e titka, ez a képtelensége az elvi radikaliz-
musra, látszik Tolsztoj legutolsó szépségének. Mert
ökéletesség mindig csak az emberin túl lehetséges,
minden szentnek, még a szelídség apostolának is
udnia kell keménynek lennie, tanítványai elé
zzal a csaknem emberfölötti, kegyetlen követelés-
el kell állania, hogy a szentség kedvéért könnyű
zívvel hagyják el apjukat és anyjukat, feleségüket
s gyermekeiket. Következetes, tökéletes élet min-
lig csak magáramaradt egyén légüres terében
valósítható meg, de nem megkötöttségben és
összeköttetésben : a szentnek útja ezért visz min-
len időben a sivatagba, mint a neki egyedül meg-
elelő lakóhelyre és otthonba. Tehát Tolsztoj-
nak is, ha tanításának legvégsőbb következtetését
ettel akarja megvalósítani, miként az egyháztól
s az államtól, el kell tépnie magát a család
szűkebb, melegebb és ragaszkodóbb körétől is,
ehhez az erőszakos cselekedethez azonban har-
minc éven át nincs elég ereje. Kétszer elmenekült,
kétszer visszatért, mert az a gondolat, hogy föl-
dúlt lelkű felesége öngyilkossá lehetne, megbénítja
akaratbrutalitását, nem tudja magát elhatározni
arra — ez szellemi vétke és emberi szépsége! —
hogy elvont eszméjéért csak egy embert is föláld-
dozzon. Inkább nyögve eltűri a csak testi közösség
nyomasztó hajlékát, semhogy összekülönbözzék
a gyermekekkel és öngyilkosságba kergesse a
feleséget ; kétségbeesetten küzdve és mégis sok

kal nemesebben, semhogy erőszakossággal megsértsen, döntő kérdésekben, minő a végrendeleté és a könyveladásé, enged és inkább maga szenved, mintsem hogy másoknak okozzon szenvedést. Fájdalommal belenyugszik abba, hogy sziklakeménységű szent helyett inkább törékeny ember marad.

Mert a nyilvánosság előtt magát és csakis magát okolja ilyenformán a lagymatagságért és az őszinteség hiányáért. Tudja, minden gyerek kicsúfolhatja, minden őszinte ember kételkedhetik benne, mindenik követője ítéletet mondhat róla, de ez és éppen ez lesz e komor években Tolsztoj nagyszerű tűrveszenvedése, hogy összeszorított ajakkal, mentegetődzés nélkül hallgatja a kétkulacsosság vádját. «Ám legyen az emberek szemében hamis a helyzetem, talán éppen erre van szükség», írja megrendülve a naplójába 1898-ban és lassan kezdi fölismerni megpróbáltatásának különleges értelmét, azt tudniillik, hogy ez az ő martíromsága diadalmaskodás nélkül, ez a méltatlanul szenvedés védekezés és mentegetődzés nélkül talán súlyosabb és ádázabb, mint az a másik színpadi martíromság lett volna a piacon, amelyet annyira kért éveken át a sorstól. «Sokszor óhajtottam szenvedni és üldöztetést tűrni, de ez azt jelenti, hogy lusta voltam és másokat akartam dolgoztatni magam helyett, úgy hogy ők megkínozzanak, míg nekem csak szenvednem kellene.» Az emberek legtürelmetlenebbje, aki egyetlen nekilódulással szívesen beleugrott volna a gyötrelembe és szinte örömmel elégettette volna magát meggyőződésének szégyenfájánál, belátja, hogy számára mint sokkal keményebb megpró-

ltatás, a lassan piruló tűzön elégés van kimérve, be nem avatottak megvetése és a maga tudó lkiismeretének örök nyugtalansága. Óráról-órára kell látnia saját következetlenségét, el kell agát ítélnie és meg kell magát büntetnie hanyagáért, meg kell magát vetnie hiúságáért, de t is érzi, hogy éppen erre az elégedetlenségre üksége van, éppen ebben érzi ő, a büszkének ületett, saját gyöngeségét és ügyefogyottságát. züntelenül arra kell ráeszmélnie, hogy legfőbb ladatával, a példaadással és legtitkosabb erőödésével, a szent, magához hű életmód folytatával, nem tud megbirkózni és végtelen szégyenezéssel be kell vallania, hogy a maga életében em tudja megvalósítani azt, amit az egész emeriségtől megkövetel. Ez a titkos, belsejében ágódó szenvedés Tolsztoj Leo utolsó éveit tragiusabbá teszi, mint minden nyilvános hősiesség, nint élete módjának betűszerinti következetsége; éppen az, hogy a saját ethikai követelését em teljesítette, nem tudta teljesíteni, tünteti öl duplán nagyszerűnek és elragadónak e hatalnas ethikus akaratát.

De Tolsztoi, a magavizsgálódás e kérlelhetetlen zseníje, legtitkosabb órában mindenki másnál kegyetlenebbül meggyanusította még akaratának tisztaságát is. Amit ellenfelei titokban suttogtak, hogy a világonsegítőnek patétikus szerepét, a nyilvános alázatosságot nem eredeti becsületességből, hanem színészkedő tetszelgésből, dicsőségvágyból és hiúságból vállalta magára, ezt a borzasztó gyanút a magábaszállás egyik csöndes órájában Tolsztoj kegyetlenül kimondta maga ellen. Aki tudni akarja, mily mélységig gyötörte

meg Tolsztoj a lelkiismeretét egy utolsó becsületesség kedvéért, olvassa el azt a novelláját, amelyet csak a hagyatékában találtak meg, a «Pater Szergiuszt». Éppen úgy, ahogyan Szent Teréz látomásaitól megijedve, aggódva azt kérdezi gyóntatójától, vajjon e látomásokat igazán Isten és nem ellenfele, az ördög küldi-e neki, hogy próbára tegye gőgösségét, ebben a novellában azonképpen Tolsztoj is fölveti a kérdést, vajjon tanítása és cselekedete az emberek szemében valóban isteni, tehát ethikai és segítő eredetű-e, vagy pedig dicsőségszomjúságból és a tömjén öröméből a hiúság ördögétől származik. Abban a szentben nagyon átlátszó leplezgetéssel a maga helyzetét írja le Jasznaja Poljanaban: ahogyan hozzája a hívők, a kíváncsiak, a megcsodálás zarándokai, úgy vándorolnak ahhoz a csodatévő szerzeteshez a bűnbánók és tisztelők. De Tolsztojhoz hasonlóan lelkiismeretének e mása azt kérdezi követőinek kavarodása közepette, vajjon ő, akit mindenki szentként tisztel, valóban szent szívvel él-e, azt kérdezi magától, hogy «amit teszek, mily mértékben történik Isten szeretetéből és mennyiben az emberek kedvéért». És Tolsztoj lesujtóan ezt feleli magának Szergiusz páter szájával:

Lelke mélyén érezte, hogy az ördög az Isten nevében való működését egy másikkal cserélte föl, amely csak dicsőséget akar szerezni az embereknél. Érezte ezt; mert míg azelőtt jól esett neki, ha nem zavarták ki magányából, most kín volt neki ez a magányosság. A látogatók terhére voltak, kifárasztották, de szíve mélyén örült a dícséretnek, amellyel elhalmozták. Lelki megerő-

ödésre és imádkozásra egyre kevesebb ideje maradt, közbe-közbe azt gondolta, hogy hasonlít egy térhez, melyen forrás fakadt, élő víznek gyönge forrása, amely belőlem és rajtam keresztül áramlott, most azonban a víz már nem gyűlhet össze, ha a szomjazók összetorlódnak és lökösik egymást és mindent széttiportak és csak piszok maradt meg . . . Most már nem volt benne szeretet, nem alázatosság és tisztaság sem.

Magának mint szentnek esetleges istenítését ilyen határozottan és magával szemben igazságosan utasította vissza Tolsztoj: magát csak kereső, tapogatódzó, fáradságosan és tele tévedéssel istenhez törekvő embernek értékelte. Hasonmásának szájával nagyaggodalmaskodva ezt kérdi magától: «De nem volt-e meg mégis a becsületes akarat, hogy Istent szolgáljam?» És jóllehet a válasz ezzel a kegyetlen döntéssel: «Igen, megvolt, de mocskos lett minden és át meg átnőtte a hír. Nincs Isten annak a számára, aki mint én, azért élt, hogy híres legyen az emberek előtt», dübörögve becsapja a szentség minden kapuját, — egészen félénken, mint beomlott aknából, mégis ott reszket a reménység fénye: «De keresni akarom».

«Keresni akarom», — ez mutatja meg Tolsztoj legigazibb akaratát és sorsát, hogy ne legyen istentaláló, csak istenkereső, ne adjon feleletet az emberiségnek, csak segítsen neki új kérdéseket föladni, becsületesebben, kegyetlenebbül kérdezni, mint bárki azelőtt. Nem lett szent, nem világotmegváltó próféta, még csak életének teljesen egyértelmű becsületes kialakítója sem: mindig ember maradt, nagyszerű néhány pillanat-

ban és a következőkben megint nem őszinte és kicsi, gyöngékkel, fogyatékosságokkal és kétértelműségekkel teli ember, aki azonban hamar megismerte hibáit és páratlan buzgalommal a tökéletesedésen fáradozik. Nem szent, de szent akarat, nem hívő, de titáni erővel hinni tudó, nem az isteninek képmása, hanem jelképe az emberiségnek, amelynek sohasem szabad az útján békességben megpihennie, örökké harcolnia kell a tökéletesedésért, minden órában és minden nap.

EGY NAP TOLSZTOJ ÉLETÉBŐL.

«A családom körében elszomorodom, mert enyéimmel nem tudok együttérezni. Mindent, minek ők örülnek, az iskolai vizsgálatot, a sikert a világon, a bevásárlást, mindezt rájuk nézve szerencsétlenségnek és bajnak tartom, de nem szabad megmondanom. Azaz hogy szabad és meg is teszem, de senki sem érti meg szavaimat.» *Napló.*

Barátainak bizonysága és saját szavai nyomán így képzelem el ezer közül Tolsztoj Leo egyetlen napját.

Korán reggel: Az álom lassan lepereg az öreg ember szempillájáról, fölébred, körülnéz — az ablakot már aranyba vonja a reggeli fény, nappalodik. Homályos árnyékból kibújik az emlékezés és elsőnek a meglepetten boldog gondolat: még élek. Tegnap este, mint minden éjjel, végigdőlt az ágyon azzal az alázatos megadással, hogy nem kel föl többé. Naplójába a következő nap dátuma elé a pislákoló lámpánál még odaírta a három betűt: H. m. é., «Ha még élek», és ó csoda, még egyszer megajándékozták a lét kegyével, él, még lélekzik, egészséges. Mint Isten üdvözletét teli

tüdővel szívja magába a levegőt és vágyó szürke szemmel a világosságot: ó csoda, az ember él, egészséges. Az öreg ember hálásan fölkel, mindent levet magáról, a jéghideg víz vörösre csípi az egészséges testet. Felső testét tornászó kedvvel föl- és lehajlítja, míg zihálni kezd a tüdeje és ropog a csontja. Azután inget és házikabátot húz vörösre dörzsölt bőrére, kitárja az ablakot és maga kisöpri a szobát, a ropogó fahasábokat a vidáman pattogó tűzbe dobja, a maga szolgája, a maga cselédje.

Azután le a reggelizőbe, Andrejevna Zsófia, a lányok, a titkár, nehány barát már ott van, a szamovárban tea forr. A titkár nagy tálcán odaviszi neki a levelek, folyóiratok és könyvek nagy tömegét, amelyek négy világrészből érkeztek. Tolsztoj bosszúsan pillant erre a papirostoronyra. «Tömjén és alkalmatlanság» gondolja magában, «mindenesetre azonban zürzavar! Az embernek többet kellene magával egyedül és Istennel együttlennie, nem pedig mindig a világ közepét játszania, távoltartani magától mindent, ami zavar, háborgat, ami hiúvá, gőgössé, nagyravágyóvá és igazságtalanná tesz. Inkább a tűzbe kellene mindezt dobni, hogy az ember el ne pocsékolja az idejét és fönnhéjázással meg ne rontsa a lelkét». De a kíváncsiság hatalmasabb, gyorsan forgató ujjakkal mégis csak átlapozza a kérés, panaszkodás, koldulás, üzleti ajánlat, látogatásbejelentés és haszontalan fecsegés tömeges, zagyva sokféleségét. Egy brahman azt írja Indiából, hogy hamisan értelmezte Buddhát, egy gonosztevő a fegyházból elmondja élete történetét és tanácsot akar, fiatal emberek tétovázásukban, koldusok kétségbeesé-

ükben fordulnak hozzája, mindannyian alázatosan hozzá törekszenek, mint mondják, az igyetlenhez, aki segíteni tudna rajtuk, a világ elkiismeretéhez. Homlokának ráncai mélyebbek esznek: «kin segíthetnék én», gondolja, «én, aki magamon sem tudok segíteni, napról-napra tévelygek és új magyarázatot keresek, hogy ezt a itokzatos életet elviselhessem és nagyhangon az gazságról beszélek, hogy megcsaljam magamat. Csoda-e, ha mindannyian hozzám jönnek és mondják: Nikolajevics Leo, taníts meg, mi az élet! Hazugság, amit teszek, nagyzolás és szemfényvesztés, a valóságban már régen kimerültem, mert elpazarlom magamat, mert elárasztom magamat a sok-sokezer emberen, ahelyett, hogy magamba vonuljak, mert beszélek és beszélek és beszélek, a helyett, hogy hallgassak és a csöndben lelkiismeretem szavát halljam. De az embereket nem csalhatom meg bizalmukban, kell hogy feleljek nekik.» Az egyik levelet tovább tartja a kezében és elolvassa kétszer, háromszor: egy diák levele, aki haragosan becsmérli, mert vizet prédikál és bort iszik. Ideje már, hogy elhagyja a házát, a parasztoknak adja a birtokát és zarándok legyen Isten útjain. «Igaza van», gondolja Tolsztoj, «az én lelkiismeretem szava szól belőle. De hogyan magyarázzam meg neki, amit magamnak sem tudok megmagyarázni, hogyan védekezzem, amikor enmagamat tesz meg vádlónak?» Ezt az egy levelet magához veszi, mire fölkel és a dolgozószobájába megy, hogy mindjárt válaszoljon a levélre. Az ajtónál még utóléri a titkár és figyelmezteti, hogy délre intervju végett bejelentkezett a «Times» levelezője, hajlandó-e őt fogadni. Tolsztoj arca

elkomorul. «Mindig ez a tolakodás! Mit akarnak tőlem: csak be akarnak bámulni az életembe. Amit mondok, ott van az írásaimban, aki olvasni tud, megértheti.» De valami hiú gyöngeségből mégis csak hamar enged. «Nem bánom, mondja, de csak félórára.» És alighogy átlépte dolgozószobája küszöbét, lelkiismerete már háborog: «Miért engedtem már megint; még mindig, ősz hajjal, egy arasznyira a haláltól még hiú vagyok és kiszolgáltatom magamat az emberi fecsegésnek, mindig újra gyönge leszek, valahányszor szorongatnak. Mikor tanulom meg végre az elrejtőzést, a hallgatást! Segíts Istenem, segíts meg!»

Végre magára marad a dolgozószobában. A csupasz falon kasza, gereblye és fejsze lóg, a sikált padlón a csupasz asztal előtt inkább tuskó, mint pihenőhely, ormótlan szék; félig szerzetesi, félig paraszti cella. Tegnapról még ott van az asztalon a féligkész cikk, «Gondolatok az életről». Átolvassa saját szavait, töröl, változtat, hozzáír. A gyors, túlnagy gyermeki írás egyre megáll. «Nagyon könnyelmű, nagyon türelmetlen vagyok. Hogyan is beszélhetek Istenről, amikor még nem vagyok tisztában a fogalmával, ha még magam sem állok szilárdan és gondolatom ingadozik egyik napról a másikra? Hogyan lehetnék világos és mindenkinek megérthető, ha Istenről beszélek, a kimondhatatlanról és az életről, az örökké érthetetlenről. Amire itt vállalkozom, túlhaladja az erőmet. Istenem, mily biztosnak éreztem magamat azelőtt, amikor költői műveket írtam, olyannak mutattam az embernek az életet, aminőnek Ő teremtette és nem amilyennek én, öreg, tévelygő, kereső ember kívánom magam-

nak, hogy valóban legyen. Nem vagyok szent, nem, nem vagyok az és nem kellene az embereket tanítgatnom, csak olyan ember vagyok, akinek az Isten tisztábban látó szemet és jobb érzékeket adott, mint sok ezer másnak, hogy lássam az ő világát. És talán őszintébb és jobb voltam akkor, mikor csak a művészetet szolgáltam, amelyet most oly ostobán elátkozok.» Megáll és önkéntelenül körülnéz, mintha valaki megleshetné, amikor most egy rejtett fiókból előveszi a novellákat, amelyeken mostanában titokban dolgozik (hiszen a nyilvánosság előtt mint «fölöslegeset» és «bűnt» kigúnyolta és lealacsonyította a művészetet). Kezében vannak a titokban írt, az emberek elől elrejtett művek, «Hatsimurad», «Az elveszett szelvény», lapozgatja és nehány oldalt elolvas. Szeme megint melegfényű lesz. «Igen, ez jól van megírva,» érzi, «ez jó! Hogy a világát leírjam, csak erre rendelt az Isten, nem arra, hogy gondolatait kitaláljam. Mily szép a művészet, mily tiszta a teremtés és mily kínos a gondolkodás! Mily boldog voltam akkor, amikor e lapokat teleírtam, könnyeim csorogtak, amikor a «Boldog házasság»-ban leírtam a tavaszi reggelt és Andrejevna Zsófia még éjjel bejött hozzám tűzben égő szemmel és megölelt: a leírást félbe kellett szakítania és köszönetet kellett nekem mondania és boldogok voltunk az egész éjjelen, az egész életen. De most már nem fordulhatok meg, nem szabad, hogy az emberek megcsalódjanak bennem, tovább kell mennem a megkezdett úton, mert lelki szorultságukban segítséget remélnek tőlem. Nem szabad pihennem, napjaim meg vannak számlálva.» Nagyot sóhajt és a kedves lapokat megint vissza-

tolja a fiók rejtekébe; mint valami íródiák, némán, haragosan tovább írja értekezéseit, a homloka ráncos és az álla oly mélyre lehajtott, hogy fehér szakálla néha végigszánt a papiroson.

Végre dél! Mára elég volt! El a tollal: fölugrik és fürge, apró lépteivel leköndörül a lépcsőn. A lovász már ott várja Delirevel, kedvelt kancájával. Már fönn is van a nyeregben és az írás közben meghajolt alakja kinyúlik, nagyobbnak, erősebbnek, fiatalabbnak látszik most, amikor egyenesen ülve, könnyen és magát átengedve, mint a kozák, az erdőnek vágtat a finompatájú lovon. Fehér szakálla hullámzik és lobog a zúgó szélben, tágra és kéjesen széttárja ajkát, hogy jobban magába szívhassa a mező illatát, az életet, az élőt érezze öregedő testében és fölrázott vérének gyönyöre egészen ujja hegyéig és fülének zúgó kagylójáig melegen és édesen forr az ereiben. Amikor most belovagol a fiatal erdőbe, hirtelen megáll, hogy lássa, még egyszer megnézze, hogyan pattannak ki a tavaszi napon a gyönge rügyek és tartják ég felé vékony, reszketeg zöldjüket, amely finom, mint a hímzés. Combjának erős nyomásával a nyirfákhoz kényszeríti lovát, sólyomszemével izgatottan figyeli, amint a hangyák, egyik a másik után, előre és hátra, mint valami mikroszkopikus páternoszterszerkezet, végighaladnak a kéreg hosszában, az egyik már kövér hassal, a másik apró harapófogójával még csak keresve a falisztet. Percekig mozdulatlan elragadtatással áll az agg patriárka és nézi az óriásit ebben a csöppnyiben, meleg könny áztatja a szakállát. Mily csodálatos ez, több mint hetven év óta, mindig újra csodálnivaló a természetnek ez az

isteni tükre, amely némán is beszédes, örökké új képeket mutató, mindig eleven és bölcsebb a maga csöndjében, mint minden gondolat és kérdés. Türelmetlenül prüszköl alatta a ló. Tolsztoj fölébred gondolkodó elmélázásából, combjával erősen megszorítja a kanca oldalát, hogy most a szél zúgásában ne csupán a kicsit és gyöngét, hanem az érzékek vadságát és hevességét is érezze. És lovagol és lovagol és lovagol, boldogan és gondolkodás nélkül, ellovagol húsz versztnyire, míg fényes izzadság fehér habja veri ki a kanca oldalát. Akkor aztán csöndes ügetéssel hazafelé irányítja. Szeme egészen tiszta, lelke nyugodt, boldog és megelégedett, mint aminő gyermekkorában volt, ugyanabban az erdőben, ugyanazon a hetven év óta ismert úton, az öreg, nagyon öreg ember.

De a falu közelében hirtelenül elsötétül napsütötte arca. Szakértő szemmel megvizsgálta a földeket: itt az ő birtoka területén rosszul gondozott, elhanyagolt telket lát, a kerítése elrothadt és felét alighanem elfűtötték, a talaj nincs fölszántva. Haragosan odalovagol fölvilágosításért. Az ajtón mezitláb, kócos, sunyi nézésű piszkos asszony lép ki, két-három félig meztelen kis gyerek kapaszkodik ijedten rongyos szoknyájába és hátulról, az alacsony, füstös kunyhóból még egy negyediknek nyafogása hallatszik. Ráncos homlokkal kutatja ennek az elhanyagoltságnak az okát. Az asszony összefüggéstelen szavakat sír el, az ura hat hét óta be van zárva, fát lopott. Hogyan gondoskodhatnék egymaga mindenről nélküle, az erős és szorgalmas nélkül, pedig csak az éhség vitte rá, hiszen az úr maga is tudja: a

rossz termés, a nagy adó, a bér. A gyerekek, amikor anyjukat sírni látják, bőgni kezdenek, Tolsztoj hamar a zsebébe nyúl és hogy letompítson minden további magyarázkodást, pénzt ad neki. Azután gyorsan, mintha csak menekülne, ellovagol. Az arca komor, az öröme elröpült. «Ez történik tehát az én — nem, azon a birtokon, amelyet a feleségemnek és a gyerekeimnek ajándékoztam. De miért bújok el bűnömmel gyáván a feleségem mögé. Hazugság volt a világ előtt, semmi más, az a vagyonátruházás, mert ahogyan engem a hűbéri parasztmunka hízlalt meg, azonképpen most az enyéim szívják ki pénzüket ebből a szegénységből. Hiszen tudom : amelyben lakom, annak az új épületnek minden tégláját ezeknek a rabszolgáknak a verejtékével égették, az ő kővé vált húsuk, az ő munkájuk. Nem lett volna szabad a feleségemnek és gyermekeimnek adnom azt, ami nem az enyém, földjét azoknak a parasztoknak, akik fölszántják és megművelik. Szégyenlenem kell magamat Isten előtt, akinek nevében én, Tolsztoj Leo mindig igazságosságot prédikálok az embereknek, én, akinek az ablakán minden nap másnak a nyomora néz be.» Egészen haragossá vált az arca és még inkább elsötétül, amikor most a kőoszlopok mellett az udvarházhoz lovagol. A libériás lakáj és a lovász kirohan, hogy lesegítse a lóról. «A rabszolgáim», gúnyolódik elfojtott dühvel a magát vádoló szégyenkezés.

A tágas ebédlőben már várja a megterített asztal, hófehéren és ezüst edénnyel ; a grófné, a leányok, a fiúk, a titkár, a háziorvos, a francia nő, az angol nő, nehány szomszéd, egy forradalmár diák, aki házitanítónak van alkalmazva, meg az az

ngol riporter : a sokféle emberkeverék vidáman összevissza kavarodik. Persze most, ahogy ő belép, azonnal tiszteletteljesen megszakad a lárma. Tolsztoj komoly, a nemes ember udvariasságával üdvözli a vendégeket és szó nélkül az asztalhoz ül. Amikor a libériás inas eléje teszi válogatott vegetáriánus ételeit — spárgát, külföldi árut, a leggondosabban elkészítve — önkéntelenül a rongyos asszonyra kell gondolnia, akinek tíz kopeket ajándékozott. Komoran ül és magába mélyed. »Csak megértenék, hogy nem tudok és nem akarok így élni, köröttem lakájok, ebédre négy fogás, ezüstön mindenféle bőséggel, míg a többiek a legszükségesebbel sem rendelkeznek ; hiszen tudják, hogy csak azt az egy áldozatot kívánom tőlük, csak azt az egyet, hogy mondjanak le a fényűzésről, erről a leggyalázatosabb bűnről az emberiség ellen, amelyet az Isten egyformának akar látni. De ő, aki a feleségem és akinek gondolataimat is meg kellene velem osztania, mint ahogyan ágyamat és életemet megosztja velem, ő ellenségként áll gondolataimmal szemben. Malomkő a nyakamon, a lelkiismeretemen teher, amely hamis, hazug életbe húz le ; már régen el kellett volna vágnom a kötelékeket, amelyekkel megkötnek. Mi dolgom van még velük? Ők az én életemet zavarják meg, én meg az övékét, fölösleges vagyok itt, teher magamnak és valamenynyiüknek.»

Haragjában akaratlanul is ellenségesen néz a feleségére, Andrejevna Zsófiára. Istenem, menynyire megöregedett és megőszült, az ő homlokát is ráncok szántják végig, az ő hervatag ajkát is búbánat marcangolja. És hirtelenül ellágyul az

öreg ember szíve. «Istenem», gondolja, «mily komor, mily szomorú ő, akit mint fiatal, nevető, ártatlan leányt kötöttem az életemhez. Egy emberöltő, negyven, negyvenöt év óta élünk már együtt, mint leányt vettem el én, a félig már elkopott férfi és tizenhárom gyermeket szült nekem. Segített műveim megteremtésében, a gyermekeimet szoptatta és én, mit csináltam belőle én? Kétségbeesett, csaknem őrült, túlingerült asszonyt, aki elől el kell zárni az altatószereket, hogy el ne dobja magától életét, olyan szerencsétlenné lett általam. És a fiaim, tudom, hogy nem szívelhetnek és a lányaim, akiknek elemésztem a fiatalságukat és a titkárok, akik minden szót fölírnak és minden szavamat fölcsipkedik, mint a veréb a lóganajt; a szekrényben már készen tartják a balzsamot és tömjént, hogy mumiámat megőrizzék az emberiség múzeuma számára. És ott az az angol kamasz a jegyzőkönyvvel már várja, hogyan fogom neki megmagyarázni «az életet» — bűn Isten és az igazság ellen ez az asztal, ez a ház, irtózatosan titokzatos és tisztaság nélkül és itt benn ülök ebben a pokolban és a helyett hogy fölugornék és a magam útján járnék, melegen és jól érzem magamat benne. Jobb lenne nekem, jobb lenne neki, ha már halott lennék: nagyon sokáig élek és nem eléggé őszintén: az én időm már régen lejárt.»

A lakáj megint ételt kínál, édes gyümölcsöt tejszínhabbal körítve, jégbehűtve. Haragos kézmozdulattal félretolja az ezüsttálat. «Nem jó az étel?», kérdi aggódva a gyanútlan Andrejevna Zsófia, «nehéz neked?»

De Tolsztoj kesernyésen csak azt feleli: «Nem éppen az a nehéz, hogy nagyon is jó».

A fiai kedvetlenül, a feleség megütközve, a riporter feszülten figyelve néz: látszik, hogy magának akarja megtartani az aforizmát.

Az ebéd véget ér, fölkelnek és a fogadóterembe mennek. Tolsztoj a fiatal forradalmárral vitatkozik, aki minden tisztelete mellett is bátran és nevesen ellentmond. Tolsztoj szeme villámot szór, vadul, szakadozottan, csaknem kiabálva beszél; fékezhetetlenül indulatos minden vitában, mint azelőtt a vadászásban és a tenniszjátékban. Egyszerre csak rajtakapja magát a szilajságán, alázatosságra kényszeríti magát és a hangját erőszakkal mérsékli: «De talán tévedek, az Isten a gondolatait szétszórta az emberek közt és senki nem tudja, az övét vagy a magáét mondja-e ki». És hogy elterelje a beszédet, fölbiztatja a többieket: «Menjünk kissé a parkba».

De előbb még egy kis megállás. A kastély lépcsőjével szemben az ősrégi szilfa alatt «a szegények fájánál» a néphez tartozó látogatók, a koldusok és különböző szekták követői, a «sötétek» várják Tolsztojt. Húsz mérföldet gyalogoltak, hogy tanácsot kapjanak vagy valami kis pénzt. Napbarnítottan, fáradtan, poros cipőben állnak ott. Az «úr», a «barin» közeledtére nehányan orosz módra a földig hajolnak. «Kérdezni akartok valamit?» «Azt akartam kérdezni Fenség...» «Nem vagyok fenség, senki nem fenséges, csak az Isten». szól rá Tolsztoj. A parasztocska ijedten forgatja a sipkáját, végre szövevényes kérdéseket makog el arról, hogy igazán a parasztoké lesz-e most a föld és hogy a ráeső részt mikor kapja meg?

Tolsztoj türelmetlenül felel, minden tisztázatlan dolog elkeseríti. Azután mindenféle istenes kérdéssel egy erdészre kerül a sor. Tud-e olvasni, kérdezi Tolsztoj és amikor igennel válaszol, Tolsztoj előhozatja a «Mit tegyünk?» írást és ezzel végzett vele. Most koldusok tolonganak feléje, egyik a másik után. Tolsztoj, aki már türelmetlen, egy ötkopekossal gyorsan végez velük. Amikor megfordul, észreveszi, hogy az újságíró lefotográfozta, amikor pénzt adott. Arca megint elkomorul: «Így ábrázolnak engemet, Tolsztojt, a jóságost, a parasztok közt, az alamizsnaosztogatót, a nemes, segíteni kész embert. De aki a szívembe láthatna, tudná, hogy sohasem voltam jó, csak meg akartam tanulni, hogyan kell jónak lenni. Igazában csak saját énem foglalkoztatott. Soha nem nyujtottam segítséget, egész életemben a felét sem ajándékoztam a szegényeknek annak, amit Moszkvában egyetlen éjjelen elkártyáztam. Soha nem jutott az eszembe, hogy Dosztojevszkinek, akiről tudtam, hogy éhezik, elküldjem azt a kétszáz rubelt, amely egy hónapra, vagy talán mindenkorra megváltotta volna. És mégis eltűröm, hogy ünnepeljenek és a legnemesebb embernek dícsérjenek, pedig tudom, hogy csak a kezdet kezdetén vagyok.»

Már nagyon szeretne a parkban sétálni és a fürge, öreg emberke olyan türelmetlenül siet lengő szakállával, hogy a többiek alig tudják követni. Nem, most már nem akar sokat beszélni: csak az izmokat érezni, az idegek hajlékonyságát, kissé megnézni a lányok tenniszjátékát, a fürge testi játék ártatlanságát. Érdeklődéssel kísér minden mozdulatot és büszkén nevet minden

bekerült ütés láttára és tisztább, megnyugodott érzékekkel vándorol tovább a gyöngén illatozó noszaton. Azután azonban megint vissza a dolgozószobába, kissé olvasni, kissé pihenni, néha már meglehetősen fáradtnak érzi magát és nehéz a lába. Amikor így magára hagyva fekszik a bőrdamlagon, csukott szemmel és fáradtnak és öregnek érzi magát, magában ezt gondolja: «Mégis csak jól van így: hol van az az idő, a rettenetes, amikor mint valami kísértettől, féltem a haláltól, el akartam előle rejtőzni és el akartam magamat hagadni. Most már nem félek tőle, sőt jól esik, hogy ily közel vagyok hozzá.» Hátratámaszkodik, a csöndben körülrajozzák a gondolatok. Néha a ceruzával hamar följegyez egy szót, azután hosszan és komolyan elmélázik. És szép az öreg, fáradt ember arca, az álmodás és a gondolkodás felhőjében, egyedül magával és gondolataival.

Este azután még egyszer le a beszélgető körbe: hiszen a munkát elvégezte. Barátja, a zongorás Goldenweiser megkérdi, szabad-e játszania. «Persze, persze!» Tolsztoj a zongorára támaszkodik, kezével beárnyékolja a szemét, hogy ne lássa senki, mennyire meghatja őt az egybefűződő hangok varázslata. Szempilláit lecsukva és nagyokat fujtatva figyel. A zene, amelyet oly hangosan megtagadott, csodálatosan áramlik feléje, ellágyítja, a sok súlyos gondolat után ismét szelíddé és jóvá teszi a lelket. «Hogyan is szólhattam le a művészetet», gondolja magában. «Hol a vigasz, ha nem benne? Minden gondolkodás elkomorít, minden tudás megzavar és hol érezzük határozottabban Isten jelenlétét, mint a művész festményében és szavában. Testvéreim vagytok, Beethoven és

Chopin, tekinteteket most rajtam megpihenni érzem és az emberiség szíve dobog bennem: bocsássátok meg testvéreim, hogy becsméreltelek titeket.» A zene hatalmas akkorddal végződik, mindenki tapsol és kis habozás után maga Tolsztoj is. Minden nyugtalansága meggyógyult. Szelíd mosollyal az egybegyűltek közé lép és örül a szíves beszédnek; most végre mintha vidámság és csönd lengedezné körül, a mozgalmas nap teljesen véget ért.

De mielőtt nyugovóra tér, még egyszer a dolgozószobájába megy. A nap befejezése előtt Tolsztoj még egy törvényt ül maga fölött, mint mindig, számadást fog követelni magától minden óráért és egész életéért. A naplója föl van nyitva; üres lapjairól a lelkiismeret szeme tekint reá. Tolsztoj átgondolja a nap minden óráját és törvényt ül. Eszébe jutnak a parasztok, a magaokozta nyomor, amely mellett ellovagolt, a nélkül, hogy másként segített volna, mint csekély, nyomorult pénzzel. Eszébe jut, hogy a koldusokkal szemben türelmetlen volt és keményen és gonoszul gondolkodott a feleségéről. És mindezt a hibáját följegyzi a könyvébe, a vád könyvébe és haragosan odaírja az ítéletet «ismét lusta voltam, nyomorult lelkű. Nem tettem elég jót! Még mindig nem tanultam meg azt a nehéz dolgot, hogy az emberiség helyett a körülöttem levő embereket szeressem: Segíts meg Istenem, segíts meg!»

Azután még a következő nap dátuma és a titokzatos «H. m. é.», ha még élek. Most már elvégezte a dolgát, megint átélt egy napot. Az öreg ember meghajolva átmegy a szomszéd szobába, leveti a zubbonyát, a súlyos csizmákat és

testét, nehéz testét leveti az ágyra és mint mindig, először a halálra gondol. A gondolatok, színes villangók még ott röpködnek körülötte, de mint a lepkék az erdőben, lassanként sűrűbb sötétségbe vesznek. Az álom árnyéka már egészen közel van . . .

Ekkor hirtelenül — fölriad — nem lépteket hallott? Igen, a szomszédban lépést hall, halkat és lopakodót, lépést a dolgozószobában és már föl is ugrik, hangtalanul, félig meztelenül és égő szemét a kulcslyukra szorítja. Igen, világosság van a szomszéd szobában, valaki lámpással bement és az íróasztalán kotorászik, legtitkosabb naplóját lapozgatja, hogy elolvassa a szavakat, lelkiismeretének párbeszédét, Andrejevna Zsófia, a felesége. Még a legtitkosabb titkára is leselkedik, magával Istennel sem hagyják egyedül, mindenütt, mindenütt a házát, az életét, a lelkét az emberek mohósága és kíváncsisága hálózza körül. Keze reszket a dühtől, már a kilincshez nyúl, hogy hirtelenül fölrántsa az ajtót és nekimenjen saját feleségének, aki elárulta. De az utolsó pillanatban megfékezi dühét: «Talán ez is megpróbáltatásomra van szánva.» Megint visszavonszolja magát a fekvőhelyéhez, némán, lélekzés nélkül, magát kémlelve, mint valami kiszáradt kutat. És Tolsztoj Nikolajevics Leo, korának legnagyobb és leghatalmasabb embere, saját házában elárulva, a kétségtől gyötörve és dideregve a magányosságtól, még sokáig ébren virraszt.

DÖNTÉS ÉS MEGDICSŐÜLÉS.

«Hogy a halhatatlanságban higyjünk, itt halhatatlan életet kell élnünk.»

Napló, 1896 márc. 6.

1900. Hetvenkét éves volt Tolsztoj Leo, mikor átlépte az évszázad küszöbét. Teljes szellemi épséggel és mégis mint már legendás alak halad a hősies aggastyán elmúlása felé. Az öreg világvándorló arca a behavazott szakállból jóságosabban mosolyog ki, mint azelőtt és megsárgult bőre olyan, mint számtalan ránccal és rovátkával teleírt pergament. Most gyakran fészkel megadóan türelmes mosoly megbékélt ajka körül, bozontos szemöldöke ritkábban sűrűsödik haragra, elnézőbbnek és meghiggadtabbnak tűnik föl az öreg haragos Ádám. «Mily jóságos lett!», csodálkozik saját fitestvére, aki egy életen át mindig csak fölforgatónak és fékezhetetlennek látta és valóban, a heves szenvedelem csöndesedni kezd, fáradttá küzdötte és fáradttá kínozta magát, most hát csöndesebben lélekzik a lélek és néha pihenést enged meg magának: az alkony utolján a jóság új fénye sugározza be arcát. Megható ennek az egykor oly komor arcnak szemlélése: mintha a természet nyolcvan éven keresztül csak azért dolgozott volna oly erőszakosan, hogy végre utolsó

és végérvényes formájában nyilvánuljon meg legsajátosabb szépsége, az aggastyán nagy, mindent tudó és megbocsátó fönségessége. És az emberiség ebben a megdicsőült alakban kapja örökül Tolsztoj képét. Így őrzik meg tisztelettel még nemzedékek nemzedékek után komoly és nyugodt arcát.

Csak az öregség, amely hősies emberek képét rendszerint darabosabbá teszi és lekicsinyíti, ad az ő komor arcának teljes méltóságot. A keménység fönségességgé lett, a szenvedelem szelídséggé magasztosult, ami erőszakos volt benne és durva, nyugodt jósággá és mindent megértő testvériséggé változott. És az öreg harcos valóban csak békét akar. «Békét Istennel és az emberekkel», békét a legelkeseredettebb ellenséggel, a halállal is. Véget ért, kegyesen elmúlt irtóztató, óriási, állati félelme a meghalástól, nyugodt tekintettel, jól fölkészülve néz a nagyon öreg ember a közeli elmúlás felé. «Arra gondolok, hogy esetleg holnap már nem élek, naponta jobban meg akarok barátkozni ezzel a gondolattal és egyre jobban hozzászokom.» És csodálatos: amióta a sokáig magából egészen kikelt ember megszabadult ettől a görcsös félelemtől, azóta alkotó kedve ismét nagyobbodik. Miként Goethe, az aggastyán a tudományos szórakozásból élte alkonyán visszatér «főfoglalkozásához», azonképpen a hetvenedik évétől a nyolcvanadikig terjedő alig hihető évtizedben a prédikáló, a moralista Tolsztoj még egyszer visszatér a művészethez, a sokáig megtagadotthoz, az új században még egyszer föltámad az elmúlt század leghatalmasabb költője és éppen olyan nagyszerű lesz, mint egykoron volt. Életé-

nek rengeteg ívét merészen átboltozva, visszaemlékezik az aggastyán kozákéveinek egyik élményére és megformálja belőle a «Hadsimurat» iliászi költeményt, amely csupa fegyvercsörgés és háború, hősies legenda, egyszerű és nemesen elbeszélve, mint akár legtökéletesebb napjaiban. Az «Élő holttest» tragédiája, a «Bál után», «Kornei Vasziljev» mesteri elbeszélés és sok kis legenda dicsőségesen tanusítja a művész megtérését és megtisztulását a moralista türelmetlenségétől; ezekben a kései művekben sehol nem sejtették egy aggastyánnak ráncos, az írásban elfáradt kezét, mert átlátszóan a lélek legszélsőbb, legalsóbb fenekéig, mint folyó és örökkévalóságba komolyan átzúgó idő áramlik a prózájuk: a nagyon öregnek szürke tekintete meg nem vesztegethetően és meg nem téveszthetően mérlegeli az ember örökké megrendítő sorsát. Az élet bírája ismét költő lett és csodálatos öregkori vallomásaiban tisztelettel meghajlik az egykor vakmerő életoktató az isteni titokzatosság előtt: zsarnoki, türelmetlen kíváncsisága az élet utolsó kérdései iránt a végtelenség egyre közelebbről zúgó hullámainak alázatos figyelésévé szelídül. Tolsztoj Leo jóságos lett, de még nem fáradt; a gondolatok kimeríthetetlen szántóföldjét, mint valami őskori paraszt, addig műveli a naplójában, míg kihülő kezéből ki nem hull az íróvessző.

Mert a fáradhatatlannak, akire a sors azt a föladatot rótta, hogy utolsó pillanatáig küzdjön az igazságért, még nem szabad pihennie. Befejezésre vár még az utolsó, a legszentebb munka és ez már nem az életre, hanem saját, közeledő halálára vonatkozik; e hatalmas alkotó ember életének

utolsó iparkodása az lesz, hogy a halálát méltóvá és példássá alakítsa, összegyüjtött erejét erre használja föl. Egyetlen műremekén sem dolgozott Tolsztoj oly sokáig és oly odaadással, egyetlen problémát sem gondolt át már előre oly alaposan és tépelődően, mint a maga halálát: mint valódi és magával elégedetlen művész éppen a legutolsó és legemberibb művét akarja tisztán és szeplőtlenül átadni az emberiségnek.

Ez a küzdelem a tiszta, hazugságtól mentes, tökéletes halálért a békétlenkedőnek hetvenéves háborújában a döntő ütközet lesz és egyszersmind a legtöbb áldozattal járó, mert a saját vérére megy. Meg kell valósítania még egy utolsó tettet, amely elől, nekünk csak most megérthető félénkséggel, egész életében mindig kitért: végérvényesen és ellenmondással nem törődve, meg kell magát szabadítania a vagyontól. Kutusovjához hasonlóan, aki szeretné elkerülni a döntő csatát és azt reméli, hogy folytonos sztratégiai visszavonulással legyőzheti a rettenetes ellenséget, Tolsztoj is újra és újra visszariadt a vagyonáról való végérvényes rendelkezéstől és lelkiismerete elől «a nemcselekvés bölcseségébe» menekült. Minden kísérlete, hogy művei tulajdonjogáról lemondjon arra az időre is, amikor már nem lesz életben, a család legelkeseredettebb ellenállásával találkozott, amelyet brutális cselekedettel nem tudott erőszakosan legyőzni, mert ehhez túlgyönge és valójában túlemberi volt; ezért éveken át beérte azzal, hogy maga pénzhez nem nyúlt és bevételét nem használta föl, de — így vádolja magamagát — «ennek a nemtörődésnek az volt az alapja, hogy elvileg megtagadtam minden tu-

lajdont és álszeméremből nem törődtem a vagyonommal, hogy következetlenséggel ne vádoljanak.» A legkülönbözőbb hiábavaló próbálkozások után, amelyek mindenike tragédiát okozott övéinek legszűkebb körében, a világos és kötelező döntést hagyatékáról mindegyre halogatja és bizonytalan időpontig elodázza. De 1908-ban, nyolcvanadik évében, amikor a családja a jubileumot ismét arra használja föl, hogy nagy tőke föláldozásával teljes kiadást rendezzen műveiből, ő, aki minden tulajdon nyilvános ellensége, már nem maradhat tétlenül, Tolsztoj Leo nyolcvanadik évében nyílt sisakkal kénytelen vállalni a döntő harcot. És ekkor Jasznaja-Poljanaban, Oroszország zarándokhelyén, amelyet két világra terjedő hírnév alkonypírja aranyoz be, Tolsztoj és övéi közt zárt ajtók mögött harc kezdődik, amely annál elkeseredettebb és borzasztóbb, mert kicsinyességért, pénzért folyik és amelynek irtózatosságát még a napló éles följajdulásából is csak fogyatékosan lehet megsejteni. «Milyen nehezen is lehet ettől a szennyes, bűnös vagyontól megszabadulni», sóhajtja ezekben a napokban (1908 július 25), mert a fél család ezt a vagyont rángatja ide-oda karmos körmével. A legrosszabbfajtájú rémregények jelenetei, föltört fiókok, átkutatott szekrények, kilesett beszélgetések, a gondnokság alá helyezés megkísérlése a legtragikusabb pillanatokkal, az asszony öngyilkos kísérletével és Tolsztoj átkozódásával váltakoznak, «Jasznaja Poljana pokla», ahogyan ő nevezi, megnyitja kapuit. De épen ebből a legnagyobb szenvedésből szerzi meg végre Tolsztoj legnagyobb határozottságát is és végre, nehány nappal a halála előtt, ennek a

halálnak tisztasága és becsületessége érdekében elhatározza, hogy nem tűr többé kétértelműséget és homályosságot és az utókorra olyan végrendeletet hagy, amely az ő szellemi tulajdonát félremagyarázhatatlanul az egész emberiségre ruházza át. Még egy utolsó hazugságra van szükség, hogy ezt az utolsó igazlelkűségét érvényesíthesse. Mivel úgy érzi, hogy otthon megfigyelik és leselkednek utána, a nyolcvankét éves látszólag közönséges sétalovaglásra a szomszédos grumonti erdőbe lovagol és ott egy fatönkön — évszázadunk legdrámaibb pillanata — három tanu és a türelmetlenül prüszkölő lovak jelenlétében aláírja végre Tolsztoj azt a lapot, amely érvényes erőt és hatást ad akaratának életén túl is.

A bilincset tehát lerázta magáról és azt hiszi, hogy elvégezte a döntő cselekedetet. De hátra van még a legnehezebb és legszükségesebb. Mert a bőbeszédű lelkiismeret e sűrűn látogatott házában semmiféle titok nem maradhat titok. Gyanakvás és mindenféle rebesgetés szűrődik át minden zeg-zugon, egyik a másiknak súgja meg és így csörgedezik tovább és nemsokára sejteni kezdi a felesége, csakhamar tudja a család, hogy Tolsztoj titokban intézkedett. Tolvajkulccsal kémkednek szekrényeiben és fiókjaiban, átvizsgálják a naplót, hogy nyomra akadjanak, a grófné öngyilkossággal fenyegetődzik arra az esetre, ha Cserkov, a meggyűlölt segítő abba nem hagyja látogatását. Tolsztoj ekkor belátja, hogy legutolsó műremekét, a tökéletes halált itt, az indulatosság, kapzsiság, a gyűlölködés és nyugtalanság közepette nem valósíthatja meg és az aggastyán aggódni kezd, hogy «szellemi tekintetben megfoszthatnák

őt ama drága pillanatoktól, amelyek talán a legfönségesebbek». És ekkor lelke legmélyéből még egyszer utat tör magának az a gondolat, amely az utóbbi években újra és újra megkísértette a lelkét, az a gondolat, hogy tökéletesülése kedvéért, mint ahogyan az evangélium kívánja, el kell hagynia feleségét és gyermekeit, megszentelődése kedvéért pedig a vagyont és nyereséget. Már kétszer elmenekült, először 1884-ben, de félúton elhagyta az ereje és kénytelen volt hazatérni a feleségéhez, aki vajudott és még az éjjel gyermeket szült neki, ugyanazt az Alexandra leányát, aki most az ő pártjára áll, megvédi hagyományát és kész arra, hogy segítője legyen utolsó útján. Tizenhárom évvel későbben, 1897-ben, másodszor indult neki és feleségének azt a halhatatlan levelet hagyta hátra, amely megmagyarázta lelkiismereti kényszerét: «Elhatároztam a menekülést, először, mert korom előrehaladtával egyre nyomasztóbb ez az élet és mindig vágyva vágyódom magányra és másodszor, mert a gyermekek már fölnőttek és itthon nincs már szükség az én jelenlétemre... A fődolog az — ahogyan az indusok az erdőségbe menekülnek, mihelyt elérték hatvanadik életévüket — minden vallásos ember öreg korában azt a vágyat érzi magában, hogy utolsó éveit Istennek áldozza föl és nem a tréfának és játéknak, a fecsegésnek és a tenniszsportnak. Így az én lelkem is, hogy beléptem már hetvenedik évembe, minden erejével csöndre vágyódik és magányra, hogy összhangban éljek lelkiismeretemmel, vagy — ha ez tökéletesen nem sikerül — mégis legalább megmeneküljek életem és hitem kiáltó ellentététől.»

De túlnagy emberiessége akkor is visszatérésre bírta. Még nem bízott eléggé az erejében, a hívó szózat még nem volt elég hatalmas. Most azonban, tizenhárom évvel ama második, kétszer tizenhárom évvel amaz első menekülése után, fájdalmasabban érzi, mint valaha, az irtózatos vonzódást a messziségbe, vaslelkiismeretét hatalmasan és mágnesesen ragadja magához a kitanulhatatlan hatalom. Tolsztoj 1910 júliusában ezt írja a naplójába: «Nem tehetek mást, csak elmenekülhetek és most komolyan gondolok erre, nos, most mutasd meg keresztény voltodat. C'est le moment ou jamais. Hiszen itt sēnkinek nincs rám szüksége. Segíts meg Istenem, világosíts föl, csak egyet óhajtanék, azt, hogy ne az én akaratom teljesüljön, hanem csakis az övé. Amikor azt leírom, kérdezem magamtól: de hát valóban igaz is? Nemcsak mutatni akarom magamat előtted ilyennek? Segíts! Segíts! Segíts!» De még mindig habozik, mindig visszatartja az aggódás a többiek sorsa miatt, bűnös vágya megijeszti mindig őt magát és saját lelkére hajolva, mégis borzongással fülel, nem kap-e belülről valami ösztönzést, fölülről valami üzenetet, amely ellenállhatatlanul parancsol ott, ahol az akarata még habozik és aggodalmaskodik. Mintha csak térdelve imádkoznék a titokzatos akarat előtt, amelynek átengedte magát és melynek bölcseségében bízik, úgy gyónja meg naplójában aggodalmát és nyugtalanságát. Égő lelkiismeretében mint a láz ez a várakozás, borzongó szívében ez a fülelés mint óriási reszketés és már azt hiszi, hogy a sors nem hallgatja meg és valami esztelenségre szánja rá magát.

Ekkor, a kellő és legmegfelelőbb órában, megszólal benne egy hang, az ősrégi legendáé: «Kelj föl és emelkedjél föl, végy köpenyt és zarándokbotot!» És összeszedi magát és megy beteljesülése felé.

MENEKÜLÉS ISTENHEZ.

«Istenhez csak egymagában
közeledhetik az ember.»
Napló.

1910 október 28-án, körülbelül reggeli hat órakor, a fák közt még koromsötét éjszaka terjeng, nehány alak settenkedik furcsa módon a jasznajapoljanai kertek körül. Zár csattog, tolvajmódra ajtót nyitnak, az istálló szalmáján a kocsis óvatosan, hogy semmi zaj ne legyen, befogja a kocsiba a lovakat, két szobában kísértetként nyugtalan árnyak járnak, letompított fényű zseblámpással mindenféle csomag után tapogatódznak, fiókokat és szekrényeket nyitogatnak. Azután nesztelenül kinyitott ajtókon át kiosonnak, suttogva végigbotorkálnak a park sáros gyökérrengetegén. Majd egy kocsi, elkerülve az utat a ház előtt, kigurul hátul a park kapuján.

Mi történik itt? Betörők jártak a kastélyban? A cár rendőrsége végre bekeríti a nagyon gyanúsnak lakását, hogy átkutassa? Nem, senki nem tört be, hanem Tolsztoj Nikolajevics Leo, csak orvosa kíséretében, mint a tolvaj, kiszökik léte fogságából. Megkapta a hívó szót, a megcáfolhatatlan és döntő jelet. Megint rajtakapta éjjel a feleségét, amint titokban és hisztérikusan az iratai közt vájkált és ekkor acélkeményen és roham-

szerűen hirtelen kipattant az elhatározás, hogy elhagyja őt, «aki elhagyta az ő lelkét», elmenekül valahová, Istenhez, magához, a maga rámért halálába. Munkaköntösére hamar fölkapta a bundáját, nagy sipkát csapott a fejére, fölhúzta a gumicipőt és vagyonából nem vitt magával mást, csak mire a szellemnek van szüksége, hogy megértesse magát az emberiséggel: a naplót, ceruzát és tollat. A pályaudvaron még egy levelet firkál a feleségének, a kocsissal hazaküldi: «Azt tettem, amit az én koromban levő aggastyánok rendesen tenni szoktak, elhagyom ezt a világi életet, hogy életem utolsó napjait elvonulva és csöndben töltsem el.» Azután fölszállnak a vonatra és köpenyébe burkolva, csupán orvosa kíséretében egy harmadosztályú kocsi piszkos padján ott ül Tolsztoj Leo, aki az Istenhez menekül.

De nem nevezi magát többé Tolsztoj Leónak. Mint ahogyan néhai V. Károly, két világrész ura, önként levetette hatalmának jelvényeit, hogy az Eszkorial koporsójába ássa be magát, úgy Tolsztoj miként a pénzt, a házat és a hírnevet, a nevét is eldobta magától; most T. Nikolajevnek mondja magát, kitalált neve annak, aki új életet akar magának találni és tiszta, igazi halált. Minden köteléktől megszabadulva, végre idegen utak zarándoka lehet, szolgája a tanításnak és az őszinte szónak. A Samardino-kolostorban még elbúcsúzik testvérétől, az apátnőtől: két agg, törékeny alak ül egymás mellett szelíd szerzetesek közt, átszellemülve a csöndben és a magányosságban, két nap mulva utána jön a leánya, az a gyermek, aki ama kudarcot vallott első menekülése éjjelén született. De itt, ebben a csöndben

sincs nyugta, attól fél, hogy fölismerik, üldözik, utólérik, még egyszer visszarántják a saját házának zavaros, hazug életébe. Ezért október 31-én reggel négy órakor, ismét láthatatlan ujj érintésére, hirtelen fölkelti a leányát és sürgeti, hogy utazzanak tovább, valahová, Bulgáriába, a Kaukázusba, külföldre, bárhová, ahol a hírnév és az emberiség már nem éri utól, csak végre az egyedüllétbe, magába, Istenhez.

De életének, tanításának rettenetes ellenfele, a hírnév, kínzó ördöge és megkísértője, még most sem engedi el áldozatát. A világ nem engedi meg, hogy az «ő» Tolsztoja a maga legsajátosabb, öntudatos akaratáé lehessen. Sipkáját mélyen a homlokába húzva, alig ül az üldözött a vasúti szakaszban és máris fölismerte az utasok egyike a nagy mestert, az egész vonaton mindenki tudja már, a titkot elárulták és a kocsi ajtajánál már ott tolonganak férfiak és nők, hogy láthassák. Az ujságok, amelyeket magukkal hoztak, hasábos tudósításokat hoznak az értékes állatról, aki kiszökött börtönéből, már elárulták és bekerítették, még egyszer, utoljára ott áll a hírnév Tolsztojnak a megdicsőüléshez vivő útján. A rohanó vonat mellett a táviródróton üzenetek zúgnak, a rendőrség minden állomást értesített, minden hivatalnokot mozgósítottak, otthon már különvonatot rendelnek és Moszkvából, Pétervárról, Nisni-Novgorodból, a szélnek mind a négy oldalából riporterek veszik űzőbe őt, a menekülő vadat. A szent szinódus kiküld egy lelkészt, hogy elfogja a bűnbánót és egyszerre csak egy idegen úr száll föl a vonatra, újra és újra, mindig más álarccal elsétál a szakasz előtt, egy detektív:

nem, a hírnév nem hagyja a rabját elmenekülni. Tolsztoj Leónak nem lehet és nem szabad egyedül magánál lennie, az emberek nem tűrik, hogy a magáé legyen és teljesítse megszentelődését.

Már körülfogták, már bekerítették, nincs sűrűség, ahová bevehetné magát. Ha majd a vonat a határra érkezik, udvariasan levett kalappal egy hivatalnok fogja őt üdvözölni és meg fogja tagadni a határ átlépését, akárhol akar majd megpihenni, szétterpeszkedve és lármásan szembe fog ülni vele a hírnév, nem, nem menekülhet, a karmok nem eresztik. Ekkor azonban hirtelenül észreveszi a leánya, hogy az apja agg testét hideg rázza. Kimerülve hátradől a kemény fapadon. Izzadság lepi el a reszketőnek pórusait és veri ki a homlokát. Láz, a véréből sarjadzott, betegség támadta meg, hogy megmentse őt. És a halál már fölemeli köpenyét, a sötétet, hogy üldözői elől elrejtse.

Asztapovóban, egy kis vasúti állomáson meg kell állaniok, a halálosan beteg ember nem tud már tovább menni. Nincs vendéglő, nincs szálló, nincs fejedelmi helyiség, hogy elszállásolhatnák. Az állomási előljáró szégyenkezve ajánlja föl szolgálati szobáját az állomásépület egyemeletes faházában (azóta az orosz világ zarándokhelye). A hidegtől reszketőt bevezetik és egyszerre megvalósult minden, amiről álmodott ; itt van a kis szoba, alacsony és a gőztől és szegénységtől dohos, a vaságy, a petróleumlámpa szegényes fénye, hirtelenül mérföldekre elmaradt a fényűzés és a kényelem, amely elől menekült. Amikor meghal, az utolsó pillanatban éppen úgy lesz minden, ahogyan legbelsőbb akarata akarta : a halál tisz-

tán, salaktalanul, mint fönséges szimbolum tökéletesen alkalmazkodik az ő művészkezéhez. Néhány nap alatt föltornyosul ennek a meghalásnak nagyszerű épülete, fönséges megerősítője a tanának, nem áshatja már alá az emberek rosszakarata, legföldibb egyszerűségét nem lehet többé megzavarni és földúlni. Künn, az elzárt ajtó előtt lélekzetét visszafojtva hiába leskelődik lihegő ajakkal a híresség, hiába tolakodnak a riporterek és kiváncsiak, a kémek és rendőrök és csendőrök, a szinódustól kiküldött lelkészek, a cártól kirendelt tisztek, szembetűnő és szemérmetlen sürgölődésük nem tehet már semmit e szét nem rombolható utolsó magányosság ellen. Csak a leánya, egy barátja és az orvos őrködik, csöndes és alázatos szeretet hallgatással veszi körül. Az éjjeli szekrényen ott van a naplója, ez az ő szócsöve Istenhez, de lázas keze nem tudja már az írovesszőt megfogni. Ziháló tüdővel, elalvó hangon tehát leányának diktálja le utolsó gondolatait, Istenről azt mondja, hogy «az a határtalan Minden, amelynek meghatárolt részeként, anyagban, időben és térben való megnyilatkozásaként érzi magát az ember» és hirdeti, hogy e földi lények egyesülése más lények életével egyesegyedül a szeretet által történhetik meg. Halála előtt két nappal még megfeszíti minden idegét, hogy megérthesse a felső igazságot, az elérhetetlent és csak ezután árnyékolja be lassanként sötétség ezt a tündöklő agyvelőt.

Künn kiváncsian és szemtelenül tolakodnak az emberek. Ő már nem érzi. Az ablakon, bűnbánattól megalázva, zokogó szemének könnyűjén át bekémlelődik Andrejevna Zsófia, a felesége, aki

negyvennyolc évig volt vele összekötve, hogy távolról még egyszer lássa az urát: Tolsztoj már nem ismeri meg. Minden ember közt a legvilágosabban látónak egyre idegenebbek lesznek az élet dolgai, vére mindegyre sötétebben és akadozóbban folyik a megtörő erekben. November negyedikének éjjelén még egyszer összeszedi magát és ezt sóhajtja: «De hát a parasztok, hogyan halnak hát meg a parasztok?» A roppant élet még védekezik a roppant halál ellen. Csak november 7-én gyűri le a halál a halhatatlant. Fehéren körüllobogott feje a párnára hanyatlik, szeme, amely a világot többettudóan látta, mint bárki más, kialszik. És a türelmetlen kereső most végre megtudja az igazságot és minden élet értelmét.

UTÓHANG.

«Az ember meghalt, de viszonya az élethez tovább hat az emberekre és nemcsak úgy, mint életében hatott, hanem jóval erősebben és hatását fokozza az okosság és a szeretet és mint minden élő, szünet nélkül és vég nélkül növekszik.» *Levél.*

Gorkij Maxim egyszer a legemberibb embernek mondta Tolsztoj Leot ; fölülmúlhatatlan szó. Mert ember ő, mint mi valamennyien, ugyanabból a törékeny agyagból formálva és ugyanazokkal a földi fogyatékosságokkal, de ezeket mélyebben ismeri, fájdalmasabban szenved miattuk. Tolsztoj Leo nem volt másféle, fölsőbb lény, mint korának többi embere, de inkább ember volt, mint a legtöbb, erkölcsösebb, intenzívebb, tisztább érzékű, éberebb és szenvedelmesebb, szinte első és legtisztább lenyomata a világművész műhelye ama láthatatlan ősformájának.

Hogy ez a képe az örök embernek, akinek árnyékszerű és gyakran már fölismerhetőbb körvonala az alapja mindnyájunknak, a mi összezavarodott világunkban tisztán és lehetőleg tökéletesen nyilvánuljon meg, ezt választja Tolsztoj

élete igazi művének, ami soha be nem fejezhető, soha tökéletesen nem teljesíthető és ezért duplán hősies munka. Érzékeinek páratlan igazlátásával kereste és alkotta meg az embert külső megjelenésében, kereste és tanulmányozta saját lelkiismeretének sötét titokhelyén, olyan mélységbe lehatolva, amelyekbe csak úgy jut el az emberi hogy megsebzi magát. Ő, a példás ethika, lángész ádáz komolysággal, kegyetlen keménységgel, kímélet nélkül fölturkálta a lelkét, hogy ezt az ősképet kiszabadítsa földi burkából és amire mindenkinek törekednie kell, nemesebb, Istenhez hasonlóbb arcát mutassa meg az egész emberiségnek. Ez a rettenhetetlen képművész soha meg nem pihenve, magával soha meg nem elégedve, művészetének a puszta formajáték ártatlan örömét soha meg nem engedve, nyolcvan éven át a maga bemutatásával a magatökéletesedés e nagyszerű művén dolgozik. Goethe óta költő magát és egyszersmind az örök embert nem mutatta be ennyira nyíltan.

Tolsztoj Leo e tiszta és megismerő akarata azonban csak látszólag ért véget a lélekzetével együtt: szüntelenül teremtve átnyúlik a jelenbe az ő hősies alakja, az utolsó, amely a letűnt évszázadból teljes nagyságában lépett át a miénkbe. Földi életének még van nem egy tanuja, aki belenézett ebbe az átható szembe, érezte baráti kezét és Tolsztoj Leo élete mégis már ma legendaszerű minden nemzedéknek, az alázatos szereteterő új mithosza.

Mert az emberiség mindig a folyó időből keresi ki magának a jelképes, mintaszerű embert, hogy örök erkölcsi fölfogásának szimboluma le-

gyen és a tömegből csak a leghatalmasabbat
választja ki, hogy a hatalma mellett bizonysá-
got tegyen. Csak az áhítatosan fáradozóra bízza
rá akaratát, csak az igazlelkűben tudja tudását
és igazát.

TARTALOM.

Oldal

Előhang ... 5
Képmás ... 10
Életerő és visszahatása ... 17
A művész ... 36
Önábrázolás ... 58
Válság és átalakulás ... 73
A mesterséges keresztény ... 83
Tana és ennek tarthatatlansága ... 96
A harc a megvalósításért ... 117
Egy nap Tolsztoj életéből ... 135
Döntés és megdicsőülés ... 150
Menekülés Istenhez ... 159
Utóhang ... 165

M. TAKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 1824/1951 sz.